

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Weerbare democratie: de grenzen van democratische tolerantie

Rijkema, B.R.

Citation

Rijkema, B. R. (2015, December 12). *Weerbare democratie: de grenzen van democratische tolerantie*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/37029>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/37029>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/37029> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Rijpkema, Bastiaan Riemer

Title: Weerbare democratie : de grenzen van democratische tolerantie

Issue Date: 2015-12-15

Hoofdstuk 1

Ontstaan en ontwikkeling

1. Het antidemocratische interbellum

In de zomer van 1932 gaf H.G. Wells (1866-1946), prominent Brits schrijver en intellectueel, een lezing in Oxford. De aanleiding was een zomerschool voor liberale jongeren. Wells was daar naar eigen zeggen om te assisteren in een ‘feniksachtige wedergeboorte van het liberalisme’.⁹⁸ Dat bleek geen hyperbool. De liberale jongeren moesten afscheid nemen van de ‘sentimentele nonchalance’ van het negentiende-eeuwse liberalisme – het nieuwe ideaal was dat van de ‘Liberal Fascisti’.⁹⁹ Net als de Italiaanse *fascisti* van Mussolini zou de nieuwe liberale voorhoede ervoor moeten zorgen dat staat en partij één werden. Het liberalisme zou daarmee de trage, besluiteloze parlementaire democratie in haar geheel vervangen.

Verrassende teksten voor een progressief en socialistisch criticus als Wells. Toch was elk woord ervan gemeend. Wells zag het fascisme als noodzakelijk instrument om een ‘liberale’ utopie tot stand te brengen – een wereldstaat zonder de kwalijke invloeden van privébezit en individualisme.¹⁰⁰ Essentieel daarbij was de zoektocht naar een *competent receiver*: een verbond, bestaande uit exceptionele

⁹⁸ Zie Philip Coupland, ‘H.G. Wells’s ‘Liberal Fascism’’, *Journal of Contemporary History* 2000, vol. 35 nr. 4, p. 541-558 (542-543). Het gaat om: H.G. Wells, ‘Liberalism and the revolutionary spirit’, p. 1-28 (met de feniksmetafoor op: p. 2-3), in: H.G. Wells, *After Democracy: Addresses and Papers on the Present World Situation*, London: Watts & Co 1932.

⁹⁹ Of, in een andere aanduiding: ‘enlightened Nazis’, zie: Wells 1932, p. 24. Zie: Coupland 2000, p. 543.

¹⁰⁰ Zie Coupland 2000, p. 543; Edward Mead Earle, ‘H. G. Wells, British Patriot in Search of a World State’, *World Politics* 1950, vol. 2 nr. 2, p. 181-208 (183, 201-202) en John S. Parrington, ‘H.G. Wells and the World State: A Liberal Cosmopolitan in a Totalitarian Age’, *International Relations* 2003, vol 17 nr. 2, p. 233-246 (242-243). Dit was een constante in zijn denken, in *Anticipations* (1901, nieuwe editie: 1914) schrijft hij: ‘And so it is I infer that, whether violently as a revolution or quietly and slowly, this grey confusion that is democracy must pass away inevitably by its own inherent conditions, as the twilight passes, as the embryonic of the cocoon creature passes, into the higher stage, into the higher organism, the world-state of the coming years’, en: ‘I know of no case for the elective Democratic government of modern States that cannot be knocked to pieces in five minutes.’ (zie: H.G. Wells, *Anticipations*, London: Chapman & Hall 1914, respectievelijk p 175 en 147). Aan Michael Sherborne moet worden toegegeven dat het Wells (uiteeraard) niet primair ging om de ideologie van de fascistten – hij bleef immers een (wat ongewone) ‘liberaal’ –, maar om te schrijven dat hij hiermee slechts metaforisch bedoelde dat liberalen zich wat beter moesten organiseren (zoals Sherborne óók schrijft), is te gemakkelijk en vergoelijkend (zie: Michael Sherborne, *H.G. Wells: another kind of life*, London/Chester Springs: Peter Owen 2010, p. 289-290). Zijn overduidelijke, en vaak herhaalde, afkeer van democratie is daarvoor te duidelijk aanwezig. Earle zegt daarover: ‘Wells’s contempt for democracy – perhaps contempt is too strong a word – is disturbing but cannot be overlooked. It recurs often in his writings but can be summarized in the sentence: “Muddle isn’t ended by transferring power from the muddle-headed few to the muddle-headed many”’; zie Earle 1950, p. 202 (noot 64). Over zijn ‘liberale *fascisti*’ schrijft Wells zelf (in een aanvulling op de zomerschoollezing): ‘It acknowledges no more than a conditional loyalty to any established government or authority. It repudiates the belief that majority decisions, whether embodied in parliamentary or suchlike institutions or expressed by mass or mob action, are necessarily right, or necessarily to be respected. It seeks its ends irrespective of the numbers of its supporters.’ Zie: H.G. Wells, ‘A Liberal World Organization’, p. 29-39 (37), in: Wells 1932.

personen, dat in staat is de menselijke gemeenschap te leiden.¹⁰¹ Mussolini's *fascisti* waren daar een concrete verschijning van.¹⁰²

Wells benadrukte dat deze ideeën lijnrecht tegenover de beginselen van de parlementaire democratie stonden.¹⁰³ Het idee 'democratie' was voor Wells uiteindelijk een hopeloos anachronistisch relict¹⁰⁴ – een krachtige organisatie als de liberale *fascisti* moest ervoor in de plaats komen.

In die afkeer van democratie stond Wells niet alleen. Een groot aantal Britse intellectuelen, onder wie Sydney Webb (1859-1947), econoom en medeoprichter van de London School of Economics and Political Science, en Nobelprijswinnaar George Bernard Shaw (1856-1950), keerde zich tegen de parlementaire democratie.¹⁰⁵ Dezelfde antidemocratische stemming had ook continentaal Europa stevig in haar greep. In 1933 constateert Wells in zijn *The Shape of Things to Come* dat het idee dat het 'einde voor de parlementaire democratie is gekomen' zich overal lijkt te verspreiden.¹⁰⁶

Er zat veel waarheid in die constatering.¹⁰⁷ In Oostenrijk maakte Robert Musil (1880-1942), schrijver van *Der Mann ohne Eigenschaften*, duidelijk dat hij zich niet tegen het fascisme zou verzetten – de parlementaire democratie had geen toekomst meer.¹⁰⁸ De Roemeense intellectueel Emil Cioran (1911-1995) sprak

¹⁰¹ Zie Earle 1950, p. 207: 'He (Wells, BR) was under the illusion that an elite of scientists, intellectuals, and others could build a world independent of politics, in which the national state and other political forms would be immaterial and irrelevant. If democracy stood in the way, democracy, too, must be circumvented and perhaps discarded.' Beatrice Webb schreef in haar dagboek over een lunch met Wells: 'He was obsessed with his own vague vision of a world order, with his search for a "competent receiver" of the power to organize mankind. The mass electorate and its representatives were totally unfit for the job. But he utterly failed to make me understand what kind of social institution he had in mind.', zie daarvoor: W. Boyd Rayward, 'H.G. Wells's World Brain: a Critical Re-Assessment', *Journal of the American Society for Information Science* 1999, vol. 50 nr. 7, p. 557-573 (568), zie over Wells' democratieopvatting ook: p. 569. Eerder had Wells al duidelijk gemaakt wie er in ieder geval niet tot deze nieuwe wereldstaat zouden gaan behoren: 'And for the rest, those swarms of black and brown, and dirty-white, and yellow people, who do not come into the new needs of efficiency? Well, the world is a world, not a charitable institution, and I take it they will have to go. The whole tenor and meaning of the world, as I see it, is that they have to go.', zie: Wells 1914, p. 317. Sherborne betoogt dat *Anticipations* zowel het startpunt (met dit boek brak hij door als maatschappijcriticus) als het dieptepunt van Wells' carrière was: hierna zou hij zich in radicaal andere richting ontwikkelen en pleiten tegen racisme – hij heeft echter nooit expliciet (publiekelijk) afstand genomen van deze passages (zie Sherborne 2010, p. 152).

¹⁰² Zie Coupland 2000, p. 543.

¹⁰³ Zie Coupland 2000, p. 543. Zie ook: Tom Gibbons, 'Modernism and Reactionary Politics', *Journal of Modern Literature* 1974, vol. 3 nr. 5, p. 1140-1157 (1149-1150).

¹⁰⁴ In zijn *Anticipations* spreekt Wells dan ook over democratie als een 'grey confusion' die onvermijdelijk het veld zal moeten ruimen (als gevolg van haar 'own inherent contradictions'), zie Wells 1914, p. 175.

¹⁰⁵ Coupland 2000, p. 542. Zie voor George Bernard Shaw: Piers J. Hale, 'Of Mice and Men: Evolution and the Socialist Utopia: William Morris, H.G. Wells, and George Bernard Shaw', *Journal of the History of Biology* 2010, vol. 43 nr.1, p. 17-66 (58-60).

¹⁰⁶ Coupland 2000, p. 548.

¹⁰⁷ Zie ook Coupland 2000, p. 548.

¹⁰⁸ Keane 2010, p. 570.

lovend over de ‘totalitaire aanval’ op het ‘democratisch rationalisme’.¹⁰⁹ In Nederland ontwierpen katholieken vergaande alternatieven voor de parlementaire democratie.¹¹⁰ Edmund Burkes kritiek echode op het continent: een ‘pure democratie’ zou leiden tot de ‘meest wrede onderdrukking van de minderheid’.¹¹¹ Een subtiële aanval kwam van de Duitse socioloog Max Weber (1864-1920): in Europa was een ‘universele tendens’ in de richting van bureaucratie ontstaan.¹¹² Die trend was onomkeerbaar – een complexe samenleving vereist bestuur door technisch begaafde experts die, in grootschalige organisaties, problemen kunnen definiëren en oplossen.¹¹³ In zo’n toekomst is er uiteraard steeds minder ruimte voor de parlementaire democratie, met haar inefficiëntie, irrationaliteit en onkundige leiders. Weber leek die conclusie overigens zelf niet te trekken en bleef een gematigd voorstander van de parlementaire democratie.¹¹⁴

Zijn landgenoot en criticus, de invloedrijke jurist en politiek filosoof Carl Schmitt (1888-1985), lanceerde een minder subtiële aanval op de parlementaire democratie.¹¹⁵ Het idee, stelde Schmitt, dat naakte macht en geweld konden worden overwonnen door discussie en openheid, zo liet de ervaring in Weimar zien, was achterhaald – en daarmee ook het parlement als institutie.¹¹⁶ ‘Democratie’ was ook mogelijk, of zelfs *juist* mogelijk, zonder ‘parlementarisme’. ‘Geheime stemming en

¹⁰⁹ Keane 2010, p. 570.

¹¹⁰ Henk te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme: politieke tradities in Nederland*, Amsterdam: Bert Bakker 2010, p. 66. Zie voor een gedetailleerde bespreking van zo’n voorstel: A.A. de Jonge, *Crisis en kritiek der democratie, anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen*, Assen: Van Gorcum 1968 (diss. UvA), p. 295-299.

¹¹¹ Keane 2010, p. 570-571, zie uitgebreid: Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France*, New Haven/London: Yale University Press 2003, p. 105-106.

¹¹² Keane 2010, p. 571.

¹¹³ Zie Keane 2010, p. 571-572. Deze technocratische wending werd al voorspeld door Auguste Comte en Saint-Simon, zie: Isaiah Berlin, ‘The Bent Twig: A Note on Nationalism’, *Foreign Affairs* 1972, vol. 51, nr. 1, p. 11-30 (12). Zie ook: Harvey Mansfield, *A Student’s Guide to Political Philosophy*, Wilmington: ISI Books, p. 5-6, over het verschil tussen politieke filosofie en politicologie; in wezen een echo van Leo Strauss’ kritiek op het positivisme, zie daarover: David Janssens, ‘Leo Strauss: filosofie, protectie, tirannie en de vraag naar het kwaad’, p. 93-107 (94-98), in: G.J. Buijs en H.E.S. Woldring, *Grote politieke denkers. Hun strijd tussen goed en kwaad: een rondblik*, Zoetermeer: Uitgeverij Meinema 2001.

¹¹⁴ Zie Anthony McElligott, *Rethinking the Weimar Republic: Authority and Authoritarianism 1916-1936*, London: Bloomsbury 2014, p. 182, en Ellen Kennedy, ‘Introduction: Carl Schmitt’s Parlamentarismus in Its Historical Context’, p. xiii-l (xxii-xxiii, xxiv en xxvi), in: Schmitt 1988.

¹¹⁵ Schmitt bekritiseerde Weber fel vanwege diens technische, bureaucratische, onderwerping van het recht aan de ‘wetenschap’. Schmitt wilde het recht als zelfstandige discipline redden van Webers instrumentele ‘wetenschappelijkheid’, zie: Chaterine Colliot-Thélène, ‘Carl Schmitt versus Max Weber: Juridical Rationality and Economic Rationality’, p. 138-154, in: Chantal Mouffe (red.), *The Challenge of Carl Schmitt*, London/New York: Verso 1999. Voor een bespreking van de politieke invloed van (een deel van) Schmitts werk, zie McElligott 2014, p. 191-192.

¹¹⁶ Zie Kennedy 1988, p. xviii, en McElligott 2014, p. 183. Voor Schmitt ging de kritiek op het parlement als institutie hand in hand met zijn kritiek op het (19de-eeuwse) liberalisme. Zie ook: Volker Neumann, ‘Carl Schmitt’, p. 280-289 (285), in: Arthur J. Jacobsen & Bernhard Schlink, *Weimar: A Jurisprudence of Crisis*, Berkeley: University of California Press 2002 en Chantal Mouffe, ‘Carl Schmitt and the Paradox of Liberal Democracy’, in: *Canadian Journal of Law and Jurisprudence* 1997, vol. 10 nr. 1, p. 21-33.

parlementaire besluitvorming' konden worden vervangen door het 'oorspronkelijk democratische fenomeen' van 'acclamatie' door een roepende menigte.¹¹⁷ In de tweede druk van zijn *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus* schrijft hij:

'Het bolsjewisme en het fascisme zijn, daarentegen, net als alle dictaturen, zeker antiliberaal maar niet noodzakelijkerwijs antidemocratisch. (...) In vergelijking met een democratie die direct is (...), verschijnt het parlement als een kunstmatige machinerie, geproduceerd door liberaal denken, terwijl dictatoriale en *caesaristische* methoden niet alleen de acclamatie door het volk kunnen opleveren, maar ook een directe uitdrukking van democratische kwantiteit en macht kunnen zijn.'¹¹⁸

In 1933 zou Schmitt lid worden van de NSDAP. Het was het begin van een bliksemcarrière binnen het nieuwe regime. Zijn succes werd hem al snel fataal: verstrikt geraakt in de interne machtspolitiek van het Derde Rijk, maakte de SS in 1936 alweer een einde aan de carrière van Schmitt.¹¹⁹ Na afloop van de oorlog zou hij, na een verblijf in diverse interneringskampen, in 1947 vrijkomen en – zo gaat althans het verhaal – tegen zijn Russische ondervragers verklaren: 'Ik heb gedronken van de nazi-bacil, maar ben niet besmet geraakt.'¹²⁰

Het antidemocratische denken in Weimar bleef niet beperkt tot hen die zich, net als Schmitt, op enig moment aangetrokken voelden tot de NSDAP. Nog meer dan andere landen op het continent bleek de verlamde en in permanente crisis

¹¹⁷ Neumann 2002, p. 285. Zie ook: Ulrich K. Preuss, 'Political Order and Democracy: Carl Schmitt and His Influence', p. 155-179 (163), in: Mouffe 1999.

¹¹⁸ Schmitt 1988, p. 16-17 (vertaald uit het Engels door auteur, BR). Hij zou dit later in zijn *Verfassungslehre* herhalen: 'The natural form of the direct expression of the people's will is the assembled multitude's declaration of their consent or their disapproval, the *acclamation*', zie Carl Schmitt, *Constitutional Theory (Verfassungslehre)*, Durham: Duke University Press 2008, p. 131; het moet dan ook gezien worden in verband met het onderscheid dat Schmitt aanbrengt tussen de *pouvoir constituant* en de *pouvoir constitué*, zie: William E. Scheuerman, *Carl Schmitt: the End of Law*, Oxford: Rowman & Littlefield Publishers Inc 1999, p. 69-72. Zie over dit begrippenpaar ook hoofdstuk 2, onder 'Carl Schmitt'.

¹¹⁹ Neumann 2002, p. 281. Over de oorzaken van de bekering van de katholieke, conservatieve Schmitt tot het nazisme bestaat veel discussie, zie daarover: Neumann 2002, p. 281-282, en Afshin Ellian, 'De staat van uitzondering', p. 177-213 (203-204), in: Gelijs Molier & Timo Slootweg (red.), *Soevereiniteit en recht: Rechtsfilosofische beschouwingen*, Den Haag: Boom Juridische Uitgevers 2009. Over de na-oorlogse Schmitt-receptie, zie: Neumann 2002, p. 286-289. Zie over zijn periode bij de NSDAP ook: Tracy. B. Strong, 'Foreword: The Sovereign and the Exception: Carl Schmitt, Politics, Theology, and Leadership', p. vii-xxxiii (vii-xi en xxxiii), in: Carl Schmitt, *Political Theology: four chapters on the concept of sovereignty (Politische Theologie)*, Chicago/London: Chicago University Press 2005; Guy Oakes, 'Translator's introduction', p. ix-xxxv (x-xii), in: Carl Schmitt, *Political Romanticism (Politische Romantik)*, Massachusetts/London: MIT Press 1986, en Rob Hartmans, *Vaarwel dan! Essays over intellectuelen en hun illusies*, Soesterberg: Aspekt 2000, p. 123-126.

¹²⁰ Th. W.A. de Wit, 'Carl Schmitt: het risico van het politieke kwaad', p. 59-76 (60), in: Buijs & Woldring 2001.

verkerende Weimar Republiek (1918-1933) een bijzonder vruchtbare bodem voor democratievijandige ideeën.¹²¹ Historicus Friedrich Meinecke (1862-1954) zag een ‘Vertrauensdiktatur’ – een ‘dictatuur van vertrouwen’ – als de enige oplossing.¹²² Oorlogsheld en schrijver Ernst Jünger (1895-1998) wees de democratie onverbiddelijk af – en met hem een groot deel van de Duitse jeugd, op wie hij destijds een grote invloed had.¹²³ En reeds in 1918, toen duidelijk werd dat het nieuwe Duitsland een parlementaire democratie zou worden, schreef de latere Nobelprijswinnaar Thomas Mann (1875-1955):

‘Ik wil de monarchie, ik wil een hartstochtelijk onafhankelijke regering, want alleen zij biedt bescherming voor vrijheid in de intellectuele en economische sfeer (...) Ik wil dit parlement en partijgebeuren, die met hun politiek het hele leven van de natie zullen verzuren, niet (...). Ik wil geen politiek. Ik wil competentie, orde en beschaafdheid.’¹²⁴

Weimar en het Europa van de jaren dertig hadden op grote schaal hun vertrouwen in de parlementaire democratie verloren. De ene na de andere prille democratie stortte in: Albanië (1923), Joegoslavië (1929), Portugal (1925), Polen (1926 tot 1935) en Roemenië (1938) werden dictatoriale staten.¹²⁵ In 1936, het jaar van Van den Berghs oratie, concludeerde de Britse krant *The Times*: ‘(...) it may be that the system of parliamentary Government which suits Great Britain suits few other countries besides.’¹²⁶ Democratisch pessimisme lag als een beklemmende deken over grote delen van het continent.¹²⁷

¹²¹ Een crisis die min of meer het hele Weimar-tijdperk bestreek, van 1919 tot 1933, zie Arthur. J. Jacobsen & Bernhard Schlink, ‘Constitutional Crisis: The German and the American Experience’, p. 1-39 (1), in: Jacobsen & Schlink 2002.

¹²² Zie McElligott 2014, p. 190.

¹²³ Zie McElligott 2014, p. 203. Zie ook: Hartmans 2000, p. 153-163 (in het bijzonder: p. 155 en 160).

¹²⁴ Thomas Mann, *Betrachtungen eines Unpolitischen* (1914/1919), geciteerd in: Kennedy 1988, p. xxiv (vertaald uit het Engels door auteur, BR).

¹²⁵ Zie Keane 2010, p. 570-575, Loewenstein 1935a, p. 574, en Liesbeth van der Grint, *Voorwaarts en vergeten. De overgang van fascisme naar communisme in Oost-Europa, 1944-1948*, Amsterdam: Ambo 2010, p. 21-28.

¹²⁶ Geciteerd in Keane 2010, p. 570.

¹²⁷ De Britse politicoloog John Keane noemt de antidemocratische intellectuelen uit de jaren dertig de ‘gravediggers’ van de democratie, zie: Keane 2010, p. 570. A.A. de Jonge komt tot een vergelijkbare conclusie. Hij schrijft over een ‘kleine crisis’ (als het gaat om het functioneren van de staatsinstellingen) en een ‘grote crisis’ die daadwerkelijk ‘de ideële grondslagen van de democratie aantastte’: ‘eerst slechts bij enkele denkers, weldra in brede lagen van de maatschappij: in plaats van het democratische denken wint de mening het veld, dat de doorsneemmens *niet* redelijk en dus ook niet tot politiek oordelen in staat is, dat de grote massa eeuwig onmondig is en slechts behoefte heeft aan harde leiding door de kleine schare van hoger begaafden, dat dus ook politieke vrijheid schadelijk is en dat de mensen niet gelijk, doch van nature *ongelijk* zijn.’ Zie De Jonge 1968, p. 9-10.

2. De oratie van George van den Bergh

In een ondemocratisch tijdsgewricht, omgeven door pessimisme, sprak de jonge Amsterdamse hoogleraar Staatsrecht George van den Bergh (1890-1966) op 28 september 1936 zijn oratie uit. Hij weigerde zich te conformeren aan de intellectuele trend in Europa, verenigd in fatalisme en afkeer van democratie. Bij hem geen klaagschrift of utopisch alternatief voor democratie. De titel: *De democratische Staat en de niet-democratische partijen*.¹²⁸

De belangstelling was overweldigend. In de aula van de Universiteit van Amsterdam waren alle plaatsen bezet. Oud-minister Donner, de Leidse hoogleraar staatsrecht Kranenburg, de burgemeester van Amsterdam, wethouders, leden van de Tweede Kamer, rechters en advocaten – allen waren ze gekomen om te horen wat de kersverse hoogleraar over zo'n gevoelig onderwerp te zeggen had.

Kalm betogend voerde Van den Bergh de aanwezigen mee naar zijn conclusie: het verbieden van antidemocratische partijen is zowel politiek-filosofisch als juridisch te rechtvaardigen. Een eerste formulering van de weerbare democratiegedachte. Het gehoor luisterde met aandacht. Grote indruk maakten de woorden waarmee Van den Bergh zich richtte tot de aanwezige studenten:

‘Wij leven in een schrikkelijk tijdsgewricht. Meer nog dan in de grote oorlog, die gij het voorrecht hebt gehad niet, of althans niet bewust, te doorleven, schijnt al wat waarde geeft, te wankelen. In een aantal grote staten van ons werelddeel heeft het recht zijn gelding verloren en heersen macht, geweld en willekeur. In de grote oorlog was ons land een der weinige plekjes van de aardbodem, waar vrede, menselijkheid en redelijkheid een toevluchtsoord vonden. Ook nu is dat weer het geval. Maar groter nog dan toen is het gevaar. Nog biedt het overgrote deel van ons volk weerstand tegen de waan van de dag. Nog heerst hier het Recht, nog bestaat hier een Staatsregeling, die volgens het aloude beginsel ieder het zijne tracht te geven. Wij willen Holland houden! Dames en Heren Studenten, ik zal het als mijn hoofdtaak beschouwen, u eerbied en liefde in te boezemen voor onze democratische staatsinstellingen.’¹²⁹

¹²⁸ Van den Bergh 1936a.

¹²⁹ De hier gegeven beschrijving van de plechtigheid is gebaseerd op een verslag in *Het Volk*: ‘Grote belangstelling voor prof. v.d. Bergh’s rede’, *Het Volk*, 29 september 1936, en ‘Democratie en Dictatuur’, in *Het Christelijk Historisch Weekblad*, 17 oktober 1936. Het citaat is de uitgesproken versie, afkomstig uit het verslag van *Het Volk*. Het verschilt op enige punten van de gepubliceerde versie van de oratie; ik heb alleen leestekens en hoofdletters gecorrigeerd.

De woorden geven een indruk van de urgentie. Het was immers 1936. Een jaar eerder had nazi-Duitsland met de Neurenberger rassenwetten zijn ware gezicht getoond.

Na de plechtigheid stak een heuse storm op. De rede zou vele redacties en commentatoren nog weken, zelfs maanden, bezighouden. ‘Een belangwekkende vraagstelling’, ‘scherp’ en ‘indrukwekkend’, klonk het. Maar evengoed: ‘gevaarlijk’ en ‘politiek’.¹³⁰

Daarna werd het stil. Van den Bergh publiceerde zelf niet meer over het onderwerp en na de oorlog werd de destijds zo roemruchte lezing nog slechts een enkele keer genoemd.¹³¹ Buiten Nederland ontwikkelde zich ondertussen in het spoor van de geëmigreerde Duitse rechtsgeleerde Karl Loewenstein een nieuwe invloedrijke democratietraditie: de weerbare democratie. De ‘democratische’ ontmanteling van Europese democratieën had een specifiek soort bedreiging scherp in beeld gebracht: de ‘democratische zelfmoord’. De zelfvernietigende tolerantie van antidemocratische krachten. Een weerbare democratie stelt zich assertief op tegenover antidemocratische krachten. Het idee werd verankerd in constituties en grondwetten, in het bijzonder in die van Duitsland.

De stilte ten aanzien van Van den Berghs rede is onterecht; om twee redenen. Zo zou je kunnen stellen dat Van den Bergh het idee van een weerbare democratie als eerste formuleert – nog vóór Loewenstein. Belangrijker is de tweede reden. Van den Berghs oratie bevat een weerbare democratietheorie die biedt wat juist bij Loewenstein, en veel van de daaropvolgende literatuur, ontbreekt: een theoretische, politiek-filosofische onderbouwing van de weerbare democratie. Een rechtvaardiging voor de ontkenning van wat een centrale democratische waarde lijkt te zijn: de *volledige* gelijkheid van ideeën en opvattingen, de ‘vreedzame strijd der geesten’.

¹³⁰ ‘Uiterst belangwekkende vraag’, vond de *Haagsche Post*, in ‘Hoe kan ik u weer kwijt?’, 3 oktober 1936; ‘scherp’ en ‘indrukwekkend’ schreef *Vrijheid, Arbeid, Brood*, in ‘Een dictator aanstellen is gemakkelijk genoeg’, 1936 (exacte datum niet bekend, aanwezig in: G. van den Bergh, *Archief George van den Bergh*, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis: ARCH00037, doos 3); ‘Gevaarlijke stelling’ kopte *De Amsterdammer: Christelijk Volksdagblad* op 7 oktober 1936; ‘Politieke wetenschap’ was de titel van een kritisch stuk in de *Nieuw Rotterdamse Courant* op 14 oktober 1936.

¹³¹ Zo wordt in een Nederlands nieuwsbericht over het verbod van de communistische partij in West-Duitsland gerefereerd aan de rede van Van den Bergh, zie: ‘Verboden partij’, *Het Vrije Volk*, 6 oktober 1956. Daarnaast wordt Van den Bergh genoemd in enkele beschouwingen over partijverboden, zie: D.J. Elzinga, *De Politieke Partij en het Constitutionele Recht*, Nijmegen: Ars Aequi Libri 1982, Bellekom 1982 en Nieuwenhuis 2003.

3. Bouwstenen

Van den Bergh schreef zijn oratie niet in een intellectueel isolement – hij staat in een lange traditie van denken over democratie, haar effectiviteit en kwetsbaarheid. Voor de grondslagen van de weerbare democratieopvatting die Van den Bergh ontwikkelt, moeten we terug naar de zeventiende en achttiende eeuw. Twee namen zijn daarbij in het bijzonder van belang: de Britse filosoof James Mill en de Franse intellectuele ‘superster’ van de Verlichting, de *philosophe* Voltaire. Dat wil overigens niet zeggen dat Van den Bergh zich expliciet op hen baseerde – er is meer bewijs voor het tegendeel – maar wel dat Mill en Voltaire ideeën tot uitdrukking brachten die we terugzien in zijn weerbare democratieopvatting.¹³²

Mill en Voltaire

James Mill (1773–1836) komt de twijfelachtige eer toe dat vrijwel zijn hele reputatie berust op één middellang essay: het ‘Essay on Government’.¹³³ Een prestatie waarin hij wellicht slechts voorbijgestreefd wordt door Edmund Gettier (geb. 1927), die een van de beroemdste ‘essays’ uit de moderne filosofie schreef – drie pagina’s lang, om vervolgens nooit meer iets over het onderwerp te publiceren.¹³⁴ Natuurlijk was James Mill ook de voornaamste vertrouweling van Jeremy Bentham (1748–1832). En zijn oudste zoon John Stuart Mill zou dé exponent worden van het Engelse liberalisme – misschien wel dankzij (of ondanks) de beroemde Spartaanse opvoeding die vader James hem gaf.¹³⁵

Het ‘Essay on Government’ schreef Mill voor de vijfde druk van de *Encyclopedia Britannica* – de Britse *Encyclopédie*. De ontvangst was kritisch – het was

¹³² In een persoonlijk relaas over het schrijven van zijn oratie vinden we geen vermelding van specifieke inspiratiebronnen, zie: ‘De democratische Staat. Tegenover niet-democratische partijen’, *De Residentiebode*, 23 december 1936. Daar komt bij dat Van den Bergh in zijn oratie schrijft: ‘Het is mij althans, ondanks ijverig speuren in Nederlandse en buitenlandse literatuur, ook van recente datum, niet mogen gelukken er iets van betekenis over te vinden’, zie Van den Bergh 1936a, p. 6.

¹³³ Terence Ball, ‘James Mill’, onder §4, in: Edward N. Zalta (red.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, editie: zomer 2014, <<http://plato.stanford.edu/archives/sum2014/entries/james-mill/>>; James Mill, ‘Government’, p. 857–889, in: Edwin A. Burt, *The English Philosophers from Bacon to Mill*, New York: The Modern Library 1939.

¹³⁴ Edmund L. Gettier, ‘Is Justified True Belief Knowledge?’, *Analysis*, vol. 23, 1963, p. 121–123. Zie over het verhaal achter dit stukje ‘filosofische folklore’: Duncan Pritchard, *What is this thing called knowledge?*, New York: Routledge 2007, p. 26, zie verder: Sven Bernecker, *Reading Epistemology: Selective Texts with Interactive Commentary*, Malden: Blackwell 2006, p. 6–7.

¹³⁵ Voor de verhouding tussen Mill en Bentham, zie: W.H. Burston, *James Mill on Philosophy and Education*, London: University of London Press/The Athlone Press 1973, p. 40–49. Voor de opvoeding van J.S. Mill, zie: Alan Ryan, ‘Introduction’, p. ix–xlv (xi–xiii) in: Alan Ryan (ed.), *Mill: Norton Critical Edition*, New York/London: W.W. Norton & Company, 1997.

roekeloos en gevaarlijk democratisch.¹³⁶ Toch wist het grote invloed uit te oefenen op de publieke opinie: herdrukken en een steeds breder publiek volgden.¹³⁷ Prominente Whig-polemisten vielen Mills essay aan; deze radicale bedreiging van ‘moderate reform’ moest de kop ingedrukt worden.¹³⁸

Een democratie was voor Mill de enige denkbare regeringsvorm.¹³⁹ Het doel van een regering kan – in overeenstemming met utilitaristische principes – alleen maar het grootste geluk voor het grootste aantal zijn.¹⁴⁰ Dat doel kan slechts worden bereikt door een ieder een aandeel te geven in het bestuur. Maar niet iedereen kan besturen: ten eerste omdat het onwerkbaar is, ten tweede omdat er anders niemand meer beschikbaar is voor de geluksproducerende, en dus noodzakelijke, arbeid.¹⁴¹ Wanneer echter een enkeling, of een groep, voor de anderen de besluiten neemt, zal het eigenbelang voorop komen te staan.¹⁴² De enige oplossing is een representatief stelsel. Volgens Mill was het ‘the grand discovery of modern times’.¹⁴³

Leidend principe in zo’n systeem is de ‘identity of interests’ tussen bestuurders en bestuurden.¹⁴⁴ Een begrip dat later, licht gewijzigd, school zou maken via het werk van Carl Schmitt en Hans Kelsen.¹⁴⁵ Bestuurders en bestuurden zijn één – en hebben daarmee dezelfde belangen.¹⁴⁶ Regelmatige verkiezingen zorgen ervoor dat die belangen niet alsnog uiteen gaan lopen.¹⁴⁷

¹³⁶ Zie Ball, 2014 (onder §4). Des te opmerkelijker is dat de redacteur die Mills artikel accepteerde, Macvey Napier, zelf een overtuigd Whig was, zie: Leslie Stephen, *The English Utilitarians. In three volumes (volume II: James Mill)*, London/New York: Continuum 2006 (herdruk van het origineel uit 1900), p. 74.

¹³⁷ Zie de introductie van Edwin A. Burt in Burt 1939, p. 855, en Ball 2014 (onder §4). Geen andere ‘leader of opinion’ droeg in eenzelfde mate bij aan het specifieke karakter van het Engelse utilitarisme als Mill, zie daarover: Stephen 2006, p. 1.

¹³⁸ Ball 2014 (onder §4).

¹³⁹ Zie: Ryan 1997, p. x. Mill spreekt overigens over ‘representative government’.

¹⁴⁰ Stephen 2006, p. 75. Zie Mill 1939, p. 857 en 859.

¹⁴¹ Zie Ball 2014 (onder §4) en Stephen 2006, p. 75.

¹⁴² Mill 1939, p. 862: ‘Whenever the powers of government are placed in any hands other than those of the community – whether those of one man, of a few, or of several – those principles of human nature which imply that government is at all necessary (het principe dat de mens, indien daartoe in staat, van anderen zal nemen wat hij wil, BR), imply that those persons will make use of them to defeat the very end for which government exists.’

¹⁴³ Mill 1939, p. 871. Een overtuiging die hij deelde met Alexis de Tocqueville, die het principe van representatie een ‘grote democratische revolutie’ noemde, zie: Keane 2010, p. xxi. Zie ook Stephen 2006, p. 79.

¹⁴⁴ Zie: Stephen 2006, p. 79.

¹⁴⁵ Zie bijvoorbeeld: Schmitt 1988, p. 14, en Schmitt 2005, p. 49-50. Schmitt spreekt over ‘de identiteit van bestuurders en bestuurden’ als definitie van democratie. Hans Kelsen neemt deze definitie later over, zie Hans Kelsen, ‘On the essence and value of democracy’ (*Vom Wesen und Wert der Demokratie*, 1929), p. 84-109 (89), in: Jacobsen & Schlink 2012. Bij Schmitt zou deze definitie later (na 1933) in zekere zin ontsproten, zie: Neumann 2002, p. 284, in: Jacobsen & Schlink 2002.

¹⁴⁶ Mill 1939, p. 872-873. Zie ook Ball 2014 (onder §4).

¹⁴⁷ Mill 1939, p. 873: ‘This is an old and approved method of identifying as nearly as possible the interests of those who rule with the interest of those who are ruled’ (p. 873). Zie ook Stephen 2006, p. 79-80. Vgl. voor de opvatting van vertegenwoordiging bij Burke: John Herman Randall, Jr., *The Career of Philosophy: from the Enlightenment to the Age of Darwin (Volume 2)*, New York/London: Columbia University Press 1965, p. 495-496.

De klassieke tegenwerping dat burgers niet in staat zouden zijn om hun eigen belangen te begrijpen, beantwoordt Mill elegant.¹⁴⁸ Stel dat dit waar is, zo houdt hij ons voor, dan moeten we kiezen tussen twee kwaden. Enerzijds een besturende klasse met belangen die verschillen van het collectief, waarbij gebrekkig bestuur een zekerheid is; of anderzijds: de situatie waarin de belangen van bestuurders en het collectief gelijk aan elkaar zijn, waarbij gebrekkig bestuur een *mogelijke* uitkomst is. De laatste optie is volgens Mill dan duidelijk de minst kwade.¹⁴⁹

Die klassieke tegenwerping werd een eeuw eerder ook in stelling gebracht door François-Marie Arouet (1694-1778). Onder de *nom de plume* Voltaire maakte hij zichzelf in korte tijd tot dé stem van de progressieve tendensen in het achttiende-eeuwse Frankrijk. In veel opzichten was hij echter juist een representant van een specifiek soort Verlichting – minder vooruitstrevend, meer behoudend.¹⁵⁰ Dit kwam tot uitdrukking in zijn afwijzing van atheïsme,¹⁵¹ maar ook in zijn opvattingen over democratie. Aan zijn bezoek aan Engeland leek hij een Whig-achtige voorkeur voor gestage hervormingen te hebben overgehouden. Net als bij de grondlegger van het conservatisme, Edmund Burke, kon de ‘Glorious Revolution’ van 1688 zijn goedkeuring wegdragen, maar zou hij ontzet zijn geweest door de Franse Revolutie – de politieke culminatie van de Verlichting.¹⁵² Hij achtte de macht van het ‘gepeupel’ minstens zo gevaarlijk als, zo niet gevaarlijker dan, de macht van autocraten of aristocraten.¹⁵³ In zijn *L’ABC, ou Dialogues entre A B C*, horen we dan eigenlijk ook Voltaire spreken, wanneer ‘C’ zegt:

‘Het volk is niet geschikt om te regeren. Ik zou het niet kunnen verdragen als mijn pruikenmaker een wetgever was (...). Alleen zij die een zeer goede

¹⁴⁸ Over deze tegenwerping, door Robert Dahl ‘guardianship’ genoemd, zie Robert A. Dahl, *Democracy and its critics*, New Haven/London: Yale University Press 1989, p. 52-79, zie ook: Dahl 2000, p. 45. Een interessante variant in de context van de jaren dertig is te vinden bij de Spaanse filosoof José Ortega y Gasset, zie: *The Revolt of the Masses*, New York/London: W.W. Norton & Company 1993 (1930); daarover: E. Robert Statham Jr., ‘Ortega y Gasset’s ‘Revolt’ and the Problem of Mass Rule’, in: *Modern Age* 2004, vol. 36 nr. 4, p. 219-226, en Manuel Maldonado-Denis, ‘Ortega y Gasset and the Theory of the Masses’, in: *The Western Political Quarterly* 1961, vol. 14 nr. 3, p. 676-690.

¹⁴⁹ Zie voor dit alles: Stephen 2006, p. 81. Zie bij Mill 1939, p. 884-885, met de conclusie op p. 885: ‘They who have a fixed, invariable interest in acting ill, will act ill invariably. They who act ill from mistake, will often act well – sometimes even by accident, and in every case in which they are enabled to understand their interest, by design.’

¹⁵⁰ Anthony Kenny, *A New History of Western Philosophy, in four parts*, Oxford: Oxford University Press 2012, p. 571, en D.J. O’Connor, *A Critical History of Western Philosophy*, New York: Free Press 1964, p. 277-278.

¹⁵¹ Voor zijn afwijzing van atheïsme, zie: Philipp Blom, *Wicked Company: freethinkers and friendship in pre-revolutionary Paris*, London: Orion Books 2011, p. 109-110, en Kenny 2012, p. 571.

¹⁵² Zie David Williams, ‘Introduction’, p. xiii-xxiv (xiv), in: Voltaire, *Political Writings*, Cambridge: Cambridge University 2003 en Blom 2011, p. 10-11. Deze schijnbare tegenpolen hebben overigens meer raakvlakken – beiden hadden een sterke afkeer van (te) abstract denken en reageerden met hun geschriften veeleer *ad hoc* op gebeurtenissen dan dat ze grote filosofische systemen ontwikkelden. Voor Burke, zie: Randall, Jr. 1965, p. 491; voor Voltaire, zie: Williams 2003, p. xiii.

¹⁵³ Williams 2003, p. xiv.

opleiding hebben gehad, zijn geschikt om hen te leiden die geen enkele opleiding hebben genoten.¹⁵⁴

Voltaires model is dus eerder dat van de verlichte koning of aristocratie¹⁵⁵ – waarvan hij hoopte dat deze werkelijkheid zou worden in de persoon van Frederik de Grote van Pruisen.¹⁵⁶ Toch schreef Voltaire ook over democratie – onder meer voor de beroemde *Encyclopédie*. En zoals wel vaker, raakt Voltaire daar vrij associërend aan zeer wezenlijke punten.

Dat zien we al in het vervolg van zijn *L'ABC*. De Nederlander in de dialoog, de eerdergenoemde 'C', werpt de vraag op welke staat er het beste in slaagt zowel het algemeen belang als de belangen van individuen te honoreren. De Engelsman 'A' antwoordt dat dit zonder twijfel zijn eigen Engeland is. In een gloedvol betoog zingt hij de lof van het gekozen parlement en de scheiding der machten. Een systeem met democratische trekken, hoewel vanuit ons perspectief nog vrij onvoldragen.¹⁵⁷ C is onder de indruk, maar lijkt juist het democratische aspect als potentieel gevaarlijk te zien, en antwoordt:

'Uw staatsbestel is een fraaie creatie, maar het is kwetsbaar.'¹⁵⁸

A's repliek:

'We dienen het soms harde klappen toe, maar we breken het niet.'¹⁵⁹

Een democratie is fragiel – en niet in de laatste plaats door de stoten die haar eigen burgers haar geregeld toedienen. In zijn bijdrage 'Democratie' voor de *Encyclopédie* weet Voltaire ook enige positieve eigenschappen van een democratie te noemen. Zijn essay begint met een polemiek tegen Pierre Bayle. Deze Rotterdamse filosoof

¹⁵⁴ Voltaire, *Political Writings*, Cambridge: Cambridge University Press 2003, p. 127 (vertaald uit het Engels door auteur, BR) en daarover: Williams 2003, p. xiv. Zie ook 'Patrie' uit *Pocket philosophical dictionary*: 'But in truth the real reason is, as had been said before, that men are very rarely fit to rule themselves (Voltaire 2003, p. 29)'. Of 'Democratie' uit de *Encyclopédie*: 'Democracy seems to suit only very small countries, and even then the country had to be favourably situated. Small as it is, it will still make many mistakes, because it is composed of men (Voltaire 2003, p. 35).'

¹⁵⁵ Zie ook 'Politique' uit de *Encyclopédie*: Voltaire 2003, p. 84.

¹⁵⁶ Williams 2003, p. xv; in de praktijk bleek het ideaal van de 'filosoof-koning' overigens maar moeizaam realiseerbaar, zie daarover uitgebreid: Leonard Krieger, *Kings and Philosophers, 1689-1789*, New York/London: W.W. Norton & Company 1970, p. 241-256.

¹⁵⁷ Voor een historische waardering, zie: Dahl 2000, p. 21.

¹⁵⁸ Voltaire 2003, p. 174 (vertaald uit het Engels door auteur, BR).

¹⁵⁹ Voltaire 2003, p. 174 (vertaald uit het Engels door auteur, BR).

van Franse origine had in zijn *Dictionnaire historique et critique* geconcludeerd dat de geschiedenis van Athene er een van onvoorstelbare tirannie was geweest – nee, dan kon men beter kiezen voor het despotisme van Macedonië.¹⁶⁰ Al met al, geen aanbeveling voor democratie. Voltaire is het daar echter niet mee eens, en na een indrukwekkende opsomming van Macedonische gruweldaden, stelt hij:

‘Aldus veranderde de furie van despotisme Macedonië, gedurende twee eeuwen, in een theater van elke misdaad; en in dezelfde periode werd de volksregering van Athene slechts bevestigd door vijf of zes gerechtelijke onrechtvaardigheden, vijf of zes afschuwelijke oordelen, waarvoor de mensen altijd berouw toonden en waarvoor altijd eervolle genoegdoening geboden werd. (...) Op die manier werd de natuurlijke goedheid van het Atheense volk geëvenaard door zijn onbezonnenheid. In welke despotische staat is de onrechtvaardigheid van onverstandige oordelen op soortgelijke wijze betreurd? (...) De grote ondeugd van democratie is zeker niet tirannie en wreedheid (...)’¹⁶¹

Athene is niet alleen superieur aan Macedonië qua ordehandhaving of schaarsheid van misdaden, maar ook om een heel andere reden: de Atheners zijn in staat tot berouw en verandering van inzicht. Op basis van nieuwe inzichten kunnen ze zaken aanpassen en proberen aangerichte schade te herstellen – hoe relatief dit soms ook is, bijvoorbeeld in het geval van de doodstraf. Het punt is dat dergelijke zelfcorrectie per definitie non-existent is in despotische staten. De Atheense democratie is daarin een bolwerk van beschaving. Maar, die beschaving, die ‘twee stappen vooruit, een terug’-mentaliteit, kent ook zijn keerzijde, zo redeneert Voltaire verder:

‘De echte ondeugd van een beschaafde republiek is te vinden in het Turkse verhaal van de draak met meerdere koppen en de draak met meerdere staarten. Het grote aantal koppen verwondde elkaar, en het grote aantal staarten gehoorzaamde een enkele kop, die alles opat.’¹⁶²

¹⁶⁰ Voltaire 2003, p. 33. Deze *Dictionnaire* van Bayle was overigens de belangrijkste inspiratiebron voor de *Encyclopédie* waarin Voltaire nu zelf schreef. Opgezet als een soort Trojaans paard vol met ‘gevaarlijke’ ideeën, was er geen enkel ander werk met een groter bereik in het begin van de 18de eeuw, elke zichzelf respecterende bibliotheek had een exemplaar. Zie: Blom 2011, p. 39-43.

¹⁶¹ Voltaire 2003, p. 35 (vertaald uit het Engels door auteur, BR).

¹⁶² Voltaire 2003, p. 35 (vertaald uit het Engels door auteur, BR).

Dit ‘Turkse verhaal’ waar Voltaire aan refereert is een beroemde fabel van de classicistische Franse schrijver en dichter Jean de la Fontaine.¹⁶³ Moraal van het verhaal: daadkracht (de draak met het ene hoofd) kan waardevoller zijn dan overleg en gelijkheid (de draak met de vele hoofden). Analooq daaraan heeft het geciviliseerde aspect van een democratie, haar overlegkarakter, de potentie te verzanden in inertie, in eindeloze discussies over de te volgen strategie; terwijl een gemeenschap van ondergeschikten door een sterke leider te volgen een indrukwekkende mate van daadkracht kan tonen (de staarten van de andere draak volgen het ene hoofd).

In een democratie hoeft men dus niet zozeer tirannie te vrezen – dat is niet haar zwakte.¹⁶⁴ Nee, ze is zelfs als enige in staat tot een vorm van ‘zelfcorrectie’ en voortschrijdend inzicht. Veel hachelijker aan het democratische bestel is verlies aan daadkracht. Een systeem dat ‘trial and error’ internaliseert – zelfs verheven heeft tot norm – en bestaat bij de gratie van de zorgvuldigheid van haar formele procedures, blinkt waarschijnlijk niet uit in snelle, krachtige besluiten onder exceptionele omstandigheden.

De gedachten van Mill en Voltaire bevatten een aantal belangrijke ‘bouwstenen’ voor de weerbare democratietheorie die Van den Bergh later zal ontwikkelen.

Daarnaast brengt Voltaire, onbewust, precies het probleem van de weerbare democratie in beeld: een democratie is fraai, maar fragiel (aldus C); we dienen haar soms flinke klappen toe, maar breken doen we haar niet (aldus A). Hoe is de democratie te beschermen tegen de schade die ze *zichzelf* kan toebrengen? Hoe voorkom je een *democratische zelfdestructie* – hoe voorkom je dat ze breekt? Dat is waar het bij de weerbare democratie om gaat. De Duitse politicoloog en jurist Karl Loewenstein bracht deze problematiek als eerste scherp in beeld.

¹⁶³ Voor een instructieve politieke toepassing van de fabel, zie: J.A. Laponce, *The Government of the Fifth Republic: French political parties and the constitution*, Berkeley: University of California Press 1961, p. 8.

¹⁶⁴ Hierin loopt Voltaire vooruit op het hedendaagse politicologisch onderzoek, zo noemt Robert Dahl het minder tirannieke karakter van democratieën hun voornaamste voordeel, zie Dahl 2000, p. 46-48.

4. Karl Loewenstein

De zwakke plekken van de democratie

Gebrek aan daadkracht, futloosheid, inertie; Voltaire identificeerde ze als de voornaamste ‘kwaden’ van een democratie. In de jaren dertig van de twintigste eeuw waren ze de belangrijkste retorische en argumentatieve wapens tegen de democratie. Een Duitse tijd- en vakgenoot van George van den Bergh zag dat ook. Karl Loewenstein (1891-1973) was politicoloog en jurist en verbonden aan de Universiteit van München. Na Hitlers machtsovername kon hij aanvankelijk aan blijven en zijn studenten bleven, op een enkeling na, loyaal, maar in oktober 1933 ontving hij een ontslagbrief van de deelstaat Beieren: ‘constitutionele theorie en recht kunnen in de Nationaalsocialistische Staat niet gegeven worden door een niet-ariër’.¹⁶⁵ Twee maanden later vertrokken Loewenstein en zijn vrouw naar de Verenigde Staten.¹⁶⁶ De Amerikaanse rechtshistoricus Rande Kostal vat de precare positie van Loewenstein in Duitsland goed samen:

‘Toen de nazi’s aan de macht kwamen in 1933, vormden Loewensteins Joodse afkomst, zijn liberale gezindheid en perfecte Engels voor hem drie dwingende redenen om München te verlaten voor een *lectureship* aan Yale University.’¹⁶⁷

‘Liberalisme’ was in het Duitsland van het interbellum vooral een ander woord voor eindeloos gediscussieer in het machteloze parlement – ‘bestuur door discussie’.¹⁶⁸ Loewensteins liberalisme was echter van een ander soort – althans voor wat betreft zijn opvattingen over democratie. Zijn belangrijkste aanspraak op roem ontleent Loewenstein juist aan het feit dat hij de democratie wilde wapenen tegen haar vijanden: de democratie moest weerbaar worden. Loewenstein zag dat democratie overal terrein verloor ten opzichte van autoritaire regimes; democratie moest niet langer pacifistisch zijn, ze moest militant worden.¹⁶⁹

¹⁶⁵ Thilo Rensmann, ‘Munich Alumni and the Evolution of International Human Rights Law’, *The European Journal of International Law* 2011, vol. 22 nr. 4, p. 973-991 (980).

¹⁶⁶ Rensmann 2011, p. 980.

¹⁶⁷ R.W. Kostal, ‘The Alchemy of Occupation: Karl Loewenstein and the Legal Reconstruction of Nazi Germany, 1945-1946’, *Law and History Review* 2011, vol. 29 no. 1, p. 1-52 (3) (vertaald door auteur uit het Engels, BR).

¹⁶⁸ Zie Carl Schmitt, die ‘parlementarisme’ ziet als iets liberaals en niet als iets democratisch: Schmitt 1988, p. 8. Over de vermeende inefficiëntie van het parlement in Weimar, zie onder meer: McElligott 2014, p. 199.

¹⁶⁹ Loewenstein 1935a, p. 580 en 593.

Loewenstein kwam tot zijn theorie in twee etappes. In het vooraanstaande *The American Political Science Review* publiceert hij in 1935 eerst een tweeluik waarin hij de bedreiging voor de democratie in Europa schetst.¹⁷⁰ Democratie is op het oude continent in een existentiële strijd verwickeld met de concurrerende, en historisch-gezien dominante, autocratische staatsopvatting.¹⁷¹ Een staatsopvatting waarin machtscheiding en wederzijdse controle afwezig zijn – de macht is geconcentreerd in de handen van een of meerdere personen.¹⁷² Autocratische regimes kunnen fascistisch zijn, maar bijvoorbeeld ook communistisch. In Europa openbaart de autocratische dreiging zich vooral in het fascisme.¹⁷³ En het is dit fascisme dat Loewenstein wil doorgronden, om zo greep te krijgen op de zorgwekkende situatie in Europa.

Fascisme is voor Loewenstein geen *inhoudelijke* politieke ideologie – het is slechts een middel, een techniek.¹⁷⁴ Het is ontstaan in reactie op, en in wisselwerking met, de democratie. Het is parasitair; in de zin dat het alleen kan bestaan bij gratie van het democratische systeem. Als we Loewenstein volgen, zou je dus kunnen stellen dat het fascisme ook pas *kon* ontstaan door de opkomst van de democratie. Het is een negatief systeemeffect van de democratie. En dan in het bijzonder: van de massademocratie – gestimuleerd door de opkomst van massamedia en de ongekennde uitbreiding van het stemrecht. Een nieuw fenomeen, dat ook tijdgenoten als Michael Oakeshott (1901-1990) en José Ortega y Gasset (1883-1955) aanzette tot scherpe analyses van hun tijd.¹⁷⁵

Dat is dus een andere analyse dan stellen dat fascisme voortkomt uit ‘falen’ van de democratie; vanuit een ‘politieke’ of ‘economische crisis’ die een ‘voedingsbodem’ vormen voor fascisme, zoals de Franse intellectueel Thierry Maulnier betoogde.¹⁷⁶ Loewenstein zou zeggen dat deze omstandigheden de

¹⁷⁰ Loewenstein 1935a en Karl Loewenstein, ‘Autocracy versus Democracy in Contemporary Europe, II’, *The American Political Science Review*, vol. 29 nr. 5, p. 755-784 (hierna: Loewenstein 1935b).

¹⁷¹ Zie Cliteur & Rijpkema 2012, p. 230.

¹⁷² Zie Loewenstein 1935a, p. 571-572, en Cliteur & Rijpkema 2012, p. 230-231.

¹⁷³ Cliteur & Rijpkema 2012, p. 231.

¹⁷⁴ Zie uitgebreid: Cliteur & Rijpkema 2012, p. 232-233 en 235. Zo ook: Peter Niesen, ‘Anti-Extremism, Negative Republicanism, Civic Society: Three Paradigms for Banning Political Parties – Part I’, *German Law Journal* 2002, vol. 3, §23, en Tyulkina 2015, p. 13, 28 en 207.

¹⁷⁵ Voor een samenvatting van Michael Oakeshotts gedachten over ‘massa-democratie’, zie Perry Anderson, *Spectrum: from right to left in the world of ideas*, London/New York: Verso 2005, p. 9-11; voor Ortega y Gasset, zie Ortega y Gasset 1993 (1930) en daarover Maldonado-Denis 1961 en Diederik Boomsma, ‘Ortega’s filosofie van de ‘vitale rede’’, p. 7-22, bij de nieuwe Nederlandse vertaling: José Ortega y Gasset, *De opstand van de massamens*, ingeleid, vertaald en geannoteerd door Diederik Boomsma, met een nabeschuiving van Mario Vargas Llosa, Rotterdam: Lemniscaat 2015.

¹⁷⁶ Van der Grift 2010, p. 28. In Nederland was er natuurlijk de bekende analyse van het fascisme door Jacques de Kadt in *Het Fascisme en de nieuwe vrijheid* (1939), voor een korte bespreking en kritiek, zie: De Jonge 1968, p. 12-13.

vestiging van een autocratisch regime wel kunnen *bespoedigen*, maar het zijn de inherente zwakheden van een democratie die haar uiteindelijk kwetsbaar maken voor fascisme. Dat zijn dus systeemeffecten – ze staan los van hoe de democratie, in materiële zin, presteert. Loewensteins vroege analyse van het fascisme zou later aardig overeind blijven; in ieder geval op de punten van ‘het bestrijden van de democratie met democratische middelen’, het relatief inhoudsloze karakter en de gebruikmaking van moderne vormen van massaorganisatie. Toch werd het fascisme later wel iets meer inhoud toegedacht, het ging op z’n minst om een ‘gevoels- en gedachtenwereld’, bestaande uit zaken als het leidersbeginsel, de elitegedachte en nationalisme.¹⁷⁷

Het fascisme is aldus toegesneden op de inherente zwakheden van het democratische systeem en in staat daarvan maximaal te profiteren. Loewenstein stelt het zelf niet zo expliciet, maar uit zijn analyse volgt dat de democratie op drie manieren kwetsbaar is.¹⁷⁸ Ten eerste zit dat in haar compromis- of consensuskarakter.¹⁷⁹ Normaal gesproken vinden we dit een prijzenswaardig aspect van een democratie, maar in tijden van crisis is haar overlegkarakter minder aantrekkelijk – democratie wordt dan wat Schmitt het ‘eindeloze gesprek’ noemde, een uitwas van ‘politische Romantiek’.¹⁸⁰ Ten tweede bieden constitutionele vrijheden aan democratievijandige elementen alle mogelijkheden om zich te organiseren en hun vijandige propaganda te verspreiden.¹⁸¹ En ten derde: na verkiezingen zetten het parlement en andere democratische organen hun deuren open voor diegenen die eerder nog haar ondergang predikten.¹⁸²

Steeds wanneer fascistische partijen wordt toegestaan deze zwakheden te exploiteren, zo denkt Loewenstein, zal uiteindelijk de vestiging van een autocratisch regime het gevolg zijn. Loewenstein ziet dit als een fundamenteel systeemdefect – andere omstandigheden, zoals economische crises, zijn secundair; ze kunnen het

¹⁷⁷ Zie hiervoor: De Jonge 1968, p. 14-15. In een later artikel geeft Loewenstein aan dat hij het *nazisme* wel als inhoudelijke politieke filosofie ziet, zie: Karl Loewenstein, ‘Legislation for the Defense of the State in Chili’, *Columbia Law Review* 1944, vol. 44 nr. 3, p. 366-407 (407).

¹⁷⁸ Zie voor deze interpretatie van Loewenstein: Cliteur & Rijpkema 2012, p. 230-236.

¹⁷⁹ Cliteur & Rijpkema 2012, p. 235.

¹⁸⁰ Schmitt 1986, p. 20, 139 (en in de ‘Translator’s introduction’: xiii en xxvii). Zie ook Anderson 2005, p. 21. Het is dit ‘eindeloze gesprek’ dat geïnstitutionaliseerd wordt door het ‘parlement’, de institutie die hij zo fel bekritiseert in het eerdergenoemde *The Crisis of Parliamentary Democracy*, zie: Michael Hoelzl en Graham Ward, ‘Introduction’, p. x-xxviii (xv), in: Carl Schmitt, *Dictatorship (Die Diktatur. Von den Anfängen des modernen Souveränitätsgedankens bis zum proletarischen Klassenkampf, 1921)*, Cambridge: Polity Press 2014.

¹⁸¹ Cliteur & Rijpkema 2012, p. 235.

¹⁸² Cliteur & Rijpkema 2012, p. 235.

proces slechts versnellen of vertragen.¹⁸³ Deze zwakke plekken moeten versterkt worden, wil de democratie zich duurzaam wapenen tegen het fascisme.

Sajó's interpretatie: een theorie van emotionalisme

Een interessant perspectief op deze analyse vinden we bij de Hongaarse rechtsgeleerde en EHRM-rechter András Sajó (geb. 1949). Sajó is tegenwoordig de belangrijkste 'Loewenstein-interpret' en verdedigt de weerbare democratie langs de door Loewenstein uitgezette lijnen.¹⁸⁴ Sajó gaat het daarbij vooral om Loewensteins analyse van het fascisme – die is wel juist, aldus Sajó, maar we kunnen daar een meer algemeen principe uit destilleren: het 'emotionalisme'. Het fascisme is daar (slechts) de 'ultieme variant' van.¹⁸⁵ We moeten bij emotionalisme denken aan een 'politiek van emotionele manipulatie' in tegenstelling tot de 'min of meer rationale' benadering van problemen door 'constitutionele instituties'.¹⁸⁶ Dat onderscheid is voor Sajó een argument om bijvoorbeeld referenda af te wijzen – zoals 'respectabele democratieën' dat volgens hem ook plegen te doen.¹⁸⁷ Sajó beschrijft het emotionalisme als een 'fundamentele contradictie' binnen de democratie:

'Loewenstein's concerns about emotionalism pertain to a fundamental contradiction of democracy, a problem that has prominent practical importance in the contemporary world: emotionalism is inherent in democracy, but democracy, especially in the form of representative government, was designed as a characteristically non-emotional institution.'¹⁸⁸

Deze 'manipulatie van de massa's' gaat om het creëren en het oproepen van gevoelens en publieke emoties die geen uiting vinden in het systeem van rationele

¹⁸³ Zie Cliteur & Rijpkema 2012, p. 235 en 236-237. Over de nationale omstandigheden in Nederland schrijft Loewenstein: 'The uniform-wearing habit in Holland seems even more ridiculous than in the Scandinavian countries; for goose-stepping before a so-called leader is not in the least within the inclination of the slow, freedom-loving, anti-militaristic, and individualistic mentality of the Dutchman.' Zie Loewenstein 1935b, p. 764. Zie verder: Karl Loewenstein, 'It Is Later Than You Think; The Need for a Militant Democracy by Max Lerner', *The American Political Science Review* 1939, vol. 33 nr. 3, p. 519-521 (521).

¹⁸⁴ Zie bijvoorbeeld: András Sajó, 'Militant Democracy and the Transition towards Democracy', in: Sajó 2004, en in het bijzonder: András Sajó, 'Militant Democracy and Emotional Politics', *Constellations* 2012, vol. 19 nr. 4, p. 562-574.

¹⁸⁵ Sajó 2012, p. 562.

¹⁸⁶ Sajó 2004, p. 211.

¹⁸⁷ Sajó 2004, p. 211.

¹⁸⁸ Sajó 2012, p. 563.

‘democratische besluitvorming’.¹⁸⁹ Het hangt samen met wat we nu ‘identity politics’ zouden noemen – en waar het fascisme met haar leiderscultus een duidelijk voorbeeld van was.¹⁹⁰ Ook tegenwoordig hebben we, volgens Sajó, met het emotionalisme te maken, zij het in twee nieuwe gedaanten: een religieus extremistische en een etnische (nationalistische) variant.¹⁹¹

Het mechanisme van emotionalisme gaat in tegen de Weberiaanse democratie-opvatting, tegen de ‘juridisch-rationele *Herrschaft*’, en tegen de ‘rule of law’.¹⁹² Dit alles – maar vooral rationele besluitvorming – wordt in het emotionalisme vervangen door grillige uitingen van een veronderstelde ‘volkswil’ die niet langer tot stand komt langs formele procedures en vertegenwoordiging, maar door te luisteren naar het directe ‘oordeel van het volk’¹⁹³ – iets dat iemand als Schmitt juist wel kon waarderen.

De theorie van Loewenstein is uiteindelijk elitair, in de zin dat er van het volk, de ‘massa’, weinig verwacht kan worden qua rationale besluitvorming. Loewenstein schrijft dan ook hoe hij vreest dat ‘politieke aristocraten’ overal terrein zullen verliezen aan de ‘ontwaakte massa’s’. En hoewel Sajó instemt met sociologen die van deze angst voor de ‘massa’s’ niet veel heel laten, pleit hij niettemin voor een ‘militant anti-majoritarianism’ – oftewel: maatregelen die moeten voorkomen dat de actuele volkswil te helder doorklinkt. Of, gunstiger gezegd: die mogelijk moeten maken dat besluitvorming niet vastloopt in een moeras van emotionalisme.¹⁹⁴ Het probleem van democratie is dat bepaalde aan haar inherente eigenschappen – oftewel: de zwakheden die Loewenstein identificeerde – dit emotionalisme stimuleren.¹⁹⁵ De democratie zal dus een antwoord moeten vinden op het emotionalisme dat ze zelf voortbrengt – dat is de ‘fundamentele contradictie’ waar Sajó op wijst.

¹⁸⁹ Sajó 2012, p. 563. Dit komt vrij nauwkeurig overeen met hoe de nazi’s zelf hun propaganda zagen. Zie daarover Bendersky 2014, p. 49: ‘Hitler considered the correct use of propaganda an art (...). The essence of the Nazi theory of propaganda was explained in *Mein Kampf*. Its first principle was that propaganda must always be addressed to the masses; its second precept was that effective propaganda must be aimed at the emotions and not the intellect. The underlying assumptions were that the masses had limited intelligence and that their behavior was determined more by feeling than rational thought.’

¹⁹⁰ Sajó 2012, p. 563.

¹⁹¹ Sajó 2012, p. 564 en 571.

¹⁹² Sajó 2012, p. 563 en 569.

¹⁹³ Sajó 2012, p. 563. Dit is waar de weerbare democratie in beeld komt: de maatregelen uit het repertoire van de weerbare democratie kunnen dat ‘militant anti-majoritarianism’ vormgeven.

¹⁹⁴ Zie voor dit alles: Sajó 2012, p. 570-571. In zijn opvatting van de ‘massa’ was Loewenstein onder liberale Duitse juristen overigens niet uniek, zie Udi Greenberg, *The Weimar Century: German émigrés and the intellectual foundations of the Cold War*, Princeton: Princeton University Press 2014, p. 175.

¹⁹⁵ Sajó 2012, p. 563-564 en 572.

'Democracy must become militant'

Met de zwakheden van de democratie in het vizier zet Loewenstein twee jaar later de volgende stap. In 1937 publiceert hij, wederom in *The American Political Science Review* en weer in twee delen, een aanzet tot deze zo gewenste versterking.¹⁹⁶ Dat wil zeggen: wetgeving die deze gaten dicht en de democratie weerbaar maakt – ‘democracy must become militant’.¹⁹⁷ Loewenstein geeft een uitgebreid overzicht van de maatregelen die verschillende Europese landen reeds hebben genomen.¹⁹⁸ Dit zijn uiteenlopende legislatieve beperkingen van fundamentele vrijheden als persvrijheid, individuele meningsuiting en vereniging.¹⁹⁹ Maar ook wetgeving tegen de verheerlijking van politieke criminelen.²⁰⁰ Als deze maatregelen genomen zijn, maken ze het fascisme krachteloos.²⁰¹ Vanuit een empirisch, comparatief of zelfs juridisch perspectief kan dit bevredigend zijn, maar toch wringt er iets. Want, is het niet opmerkelijk dat een democratie – *het* systeem van het ‘level playing field’, van de gelijkwaardigheid van overtuigingen – nu ineens vrijheden ontnemt aan een bepaald deel van haar burgers? Dat vraagt om een theoretische rechtvaardiging. Hoe is de beperking van ‘democratische rechten’ te verenigen met het wezen van de democratie?

Loewenstein is zich bewust van deze spanning.²⁰² En hij waagt zich ook aan een oplossing, maar daar komt hij niet helemaal uit. De beperking van vrijheidsrechten in een democratie zou zich laten rechtvaardigen door een analogie met noodmaatregelen tegen een externe vijand in een oorlog: in noodsituaties ‘gaat de legaliteit met vakantie’.²⁰³ Zijn vergelijking met zo’n ‘externe oorlog’ lijkt echter om twee redenen mank te gaan.

Allereerst is er bij een dergelijke oorlog sprake van een externe vijand. In een dergelijke situatie verdedigt de democratie zich, als geheel, tegen een externe totaliteit. In het geval van krachten die de democratie *van binnenuit* bedreigen, vecht

¹⁹⁶ Loewenstein 1937a en Karl Loewenstein, ‘Militant Democracy and Fundamental Rights, II’, in: *The American Political Science Review* 1937, vol. 31 nr. 4, p. 638-658 (hierna: Loewenstein 1937b).

¹⁹⁷ Loewenstein 1937a, p. 423.

¹⁹⁸ Loewenstein 1937b, met op p. 638-644 een overzicht van de verschillende landen; een thematische bespreking vanaf p. 644.

¹⁹⁹ Zie bijvoorbeeld: Loewenstein 1937b, p. 652-654. Maatregelen die niet onproblematisch zijn: door vage begrippen en dunne scheidslijnen tussen onwettig en wettig gebruik van politieke rechten, moeten rechters uitspraak doen op juridische gronden over wat in feite een politieke problemen zijn (p. 654).

²⁰⁰ Loewenstein 1937b, p. 654. Als voorbeeld van dergelijke verheerlijking noemt Loewenstein Hitlers steunbetuiging aan een ter dood veroordeelde politieke moordenaar in 1933.

²⁰¹ Cliteur & Rijpkema 2012, p. 238.

²⁰² Zie Loewenstein 1937a, p. 431.

²⁰³ Loewenstein 1937a, p. 431-432, zie daarover uitgebreid: Cliteur & Rijpkema 2012, p. 238-240.

de democratie een interne strijd. De vijand is nu een intrinsiek onderdeel van de democratie, van de eigen staat. Kan de democratie, in deze strijd, tegen deze ‘eigen vijand’, een *specifieke* groep burgers grondrechten ontnemen? Voor het maken van een dergelijk onderscheid lijkt een betere rechtvaardiging noodzakelijk.

Daarnaast is er nog een ander belangrijk verschil tussen een ‘oorlog’ en een ‘interne antidemocratische dreiging’. Bij de eerste situatie wordt de staat bedreigd in zijn voortbestaan, in zijn soevereiniteit, doorgaans door middel van geweld, voor een ‘aanwijsbare’ periode, tussen oorlogsverklaring en vredesluiting, wapenstilstand of overgave. In de tweede situatie wordt niet zozeer de soevereiniteit bedreigd, maar een staatsvorm, de democratie, door democratievijandige burgers – niet noodzakelijk met geweld en voor een moeilijk af te bakenen periode. Want wanneer begint immers de dreiging en wanneer eindigt deze? Zullen bepaalde groepen of personen er niet *altijd* antidemocratische ideeën op na houden? En wanneer is de uiting van die sympathieën voldoende om een dreiging te vormen? Je kunt in principe altijd blijven ‘strijden’ tegen interne antidemocratische krachten – een honderd procent democratieminnende bevolking bestaat niet. Het antwoord is daarom reukeloos en diffuus, en dat is nooit een goed antwoord wanneer het om ingrijpende maatregelen gaat. Met als gevolg dat democratievijandige burgers hun grondrechten voor langere tijd, zo niet permanent, dreigen te verliezen. Wederom: een betere rechtvaardiging lijkt nodig.

De kritiek van Greenberg

Het is ook mogelijk Loewensteins werk langs andere weg te bekritisieren. In *The Weimar Century* bespreekt historicus Udi Greenberg de invloed van gevluchte Duitse intellectuelen – de academische *émigrés* – op het (Amerikaanse) denken tijdens de Tweede Wereldoorlog, en daarna de Koude Oorlog.²⁰⁴ Dan gaat het, naast Karl Loewenstein, om onder anderen Carl Friedrich en Hans Morgenthau. De ideeën van deze *émigrés*, zo erkent Greenberg, speelden een belangrijke rol bij de wederopbouw van Duitsland als een stabiele democratie én bepaalden mede diens nieuwe, coöperatieve en bescheiden internationale profiel.²⁰⁵ Dat geldt ook voor de ideeën van Loewenstein, maar tegelijkertijd laat Greenberg zien hoe diens idee van weerbare democratie kan ontsporen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog vormden

²⁰⁴ Greenberg 2014.

²⁰⁵ Greenberg 2014, p. 9-10.

Loewensteins opvattingen de basis voor een heftige interneringscampagne tegen vermeende sympathisanten van de as-mogendheden in Latijns-Amerika.²⁰⁶ De Emergency Advisory Committee for Political Defense, een verbond van alle eenentwintig Amerikaanse staten, coördineerde deze activiteiten en Loewenstein vervulde een belangrijke rol in dit comité.²⁰⁷ Het leidde uiteindelijk tot de internering van duizenden Duitse, Japanse en Italiaanse burgers uit Latijns-Amerika.²⁰⁸ Greenberg bekritiseert Loewenstein daarom in bijzonder felle bewoordingen.²⁰⁹

Dat is deels terecht, maar Greenberg heeft wel weinig aandacht voor de reële dreiging die er op dat moment, tijdens de oorlog, uitgaat van de as-mogendheden. Ook is Greenberg, over de periode *na* de oorlog, nogal geringschattend wanneer hij steeds zonder enig voorbehoud schrijft over ‘paranoïde’ en ‘virulent’ anti-communisme.²¹⁰ Zoals historicus Michael Kimmage opmerkt doet dit weinig recht aan de (geo)politieke realiteit van die tijd – met andere woorden: de ‘tirannieke, moorddadige en expansieve’ Sovjet-Unie van Josef Stalin is bij Greenberg opmerkelijk ver weg.²¹¹ Sterker nog, Stalin wordt slechts twee keer genoemd.²¹² Maar nog belangrijker is de vraag: is de overreactie in Latijns-Amerika wel zo *direct* tot Loewensteins ideeën te herleiden? Wordt die overreactie niet deels verklaard door de gebruikelijke ‘paranoia in oorlogstijd’ – een factor die ook Greenberg noemt?²¹³ En is het wel eerlijk om het concept weerbare democratie te beoordelen aan de hand van een toepassing in een wereldomspannende oorlog door een mogendheid die nerveus om zich heen kijkt en soms meent in te moeten grijpen?

Niettemin heeft Greenberg een belangrijk punt te pakken. De weerbare democratie van Loewenstein *is* vatbaar voor misbruik. De toepassing daarvan in Latijns-Amerika, in een interpretatie die Loewenstein er mede *zelf* aan gaf, toont dat overduidelijk aan. Dat kan worden verklaard vanuit twee fundamentele zwakheden in Loewensteins theorie.

²⁰⁶ Greenberg 2014, p. 187-198.

²⁰⁷ Greenberg 2014, p. 189.

²⁰⁸ Greenberg 2014, p. 194.

²⁰⁹ Greenberg 2014, p. 207-209, een vergelijkbare kritiek, zij het minder uitgewerkt, vinden we bij Chou 2013, p. 68 en 72.

²¹⁰ Zie bijvoorbeeld Greenberg 2014, p. 15, 23, 167 en 258.

²¹¹ Michael Kimmage, ‘Do the Roots of the Cold War Alliance Lie in Weimar Germany?’ (bespreking van: Udi Greenberg, *The Weimar Century: German émigrés and the intellectual foundations of the Cold War*, Princeton: Princeton University Press 2014), *The New Republic* (online), 8 december 2014.

²¹² Kimmage 2014.

²¹³ Greenberg 2014, p. 198.

Ten eerste is dit het onvoorwaardelijk vertrouwen in politieke elites – dit merkt ook Greenberg op. Geschrokken als Loewenstein is van de implicaties van de ‘radicale’ rousseauiaanse democratie en de ontwaakte ‘massa’s’ kent hij zelf op zijn beurt buitensporig veel macht toe aan de ‘verantwoordelijke elites’ die het volk moeten leiden.²¹⁴ Deze elites hebben de taak individuele vrijheden te beschermen en tegelijkertijd de ‘massa’s te temmen’.²¹⁵ Een beetje zoals Voltaire over zijn pruikenmaker dacht. De veronderstelling daarbij is dat elites de macht niet misbruiken, maar juist de ‘stabiliteit en vitaliteit van de democratie’ vergroten.²¹⁶ Dat is een naïeve veronderstelling, die er bovendien toe leidt dat Loewenstein ten onrechte te weinig aandacht besteedt aan de rechtvaardiging voor ingrijpen in een weerbare democratie – de grond voor het optreden van de ‘verantwoordelijke elites’. En de summiere rechtvaardiging *die* hij aandraagt, houdt, zoals we hebben gezien, geen stand. Dit alles wordt nergens door hem geproblematiseerd.²¹⁷ Zo geeft Loewenstein onbedoeld een haast onbeperkte macht aan degenen die aan de knoppen van de democratische zelfverdediging draaien – een uitnodiging tot misbruik.

Het tweede zwakke punt is de gebrekkige afbakening van het begrip weerbare democratie (dit wordt niet door Greenberg geëxpliciteerd). In zijn artikelen beschrijft Loewenstein een grote hoeveelheid maatregelen die als ‘weerbaar’ kunnen worden gezien. Zonder scherpe criteria kunnen ongeveer alle denkbare ‘zelfverdedigende’ maatregelen, van filmvertoningsverbod en het weigeren van ambtenaren tot preventieve detentie en partijverboden, onder het begrip weerbare democratie worden gebracht. Zo kunnen staten onder het mom van ‘het slechts weerbaar maken’ van de democratie vergaande burgerrechten schendende maatregelen inzetten die eerder zouden passen in een uitzonderingstoestand. Ook dit vergroot het risico op misbruik; niet alleen zijn bestuurders nagenoeg onbeperkt in hun toepassing van maatregelen uit het arsenaal van de weerbare democratie (we moeten ze immers *vertrouwen*), daarnaast kunnen ze dit arsenaal ook ongecontroleerd, naar eigen inzicht, uitbreiden met nieuwe ‘weerbare democratie’-maatregelen.

²¹⁴ Greenberg 2014, p. 176, zie ook p. 177 en 179.

²¹⁵ Greenberg 2014, p. 179.

²¹⁶ Greenberg 2014, p. 209.

²¹⁷ Greenberg 2014, p. 198.

Ondanks deze tekortkomingen is Loewenstein internationaal gezien de vader van het concept ‘weerbare democratie’ geworden.²¹⁸ Veel werk over het onderwerp verwijst naar hem als de bedenker van het concept; of toch op z’n minst als degene die de term heeft gemunt.²¹⁹ In een bundel van András Sajó over het onderwerp is het artikel van Loewenstein dan ook als een soort hommage opgenomen.²²⁰ Daar zijn verschillende verklaringen voor aan te dragen. Ongetwijfeld speelt mee dat Loewenstein in het Engels, en in een vooraanstaand, goed beschikbaar, Amerikaans tijdschrift schreef. Ook waren zijn artikelen uit de jaren dertig qua analyse en voorspellende kracht indrukwekkend. Ongetwijfeld speelt ook het internationale aanzien dat hij geniet door zijn overige werk als constitutioneel jurist een rol – door sommigen wordt hij zelfs gezien als ‘een van de belangrijkste staatsrechtsdenkers van de twintigste eeuw’.²²¹ Daarnaast vervulde hij als lid van de Amerikaanse bezettingsmacht een voorname rol in de juridische wederopbouw en de-nazificatie van het naoorlogse Duitsland.²²²

Toch heeft de ‘weerbare democratie’ met Loewenstein een wat ongelukkige vader heeft gekregen.²²³ Dat laat zich in het bijzonder voelen in de literatuur die over het onderwerp verschijnt – velen volgen het positiefrechtelijke spoor van Loewenstein. Dat levert interessante bijdragen op,²²⁴ maar de theoretische kant van het probleem komt er dikwijls bekaaid vanaf. Bovendien zouden de serieuze gebreken in zijn theorie moeten leiden tot een minder kritiekloze omarming dan tot

²¹⁸ Soms wordt daarbij ook de Hongaarse socioloog Karl Mannheim (1893-1947) genoemd. In 1943 pleitte hij in zijn *Diagnosis of Our Time: Wartime Essays of a Sociologist* voor een ‘militant democracy’, zie: Markus Thiel, ‘Militant Democracy and State of Emergency in Germany’, p. 273-327 (275), in: Molier & Ellian 2012 en Klamt 2012, p. 31; Klamt acht Mannheim vooral een diagnosticerend socioloog die geen duidelijke oplossingsrichting biedt.

²¹⁹ Dan gaat het nagenoeg om *alle* juridische en politicologische literatuur; om een indruk te krijgen, zie onder meer: Tyulkina 2015, p. 13; Kirshner 2014, p. 2; Giovanni Capoccia, ‘Militant Democracy: The Institutional Bases of Democratic Self-Preservation’, *Annual Review of Law and Social Science* 2013, vol. 9, p. 207-226 (208), Angela K. Bourne, ‘Democratization and the illegalization of political parties in Europe’, *Democratization* 2012, vol. 19 nr. 6, p. 1065-1085 (1080) (hierna: Bourne 2012a); Klamt 2012, p. 2; Markus Thiel, ‘Introduction’, p. 1-14 (4), in: Thiel 2009 (hierna: Thiel 2009a); Issacharoff 2007, p. 1409; Sajó 2012, p. 562; Klamt 2007 p. 133-134; Sajó 2004, p. 210; Otto Pfersmann, ‘Shaping Militant Democracy’, p. 47-68 (48), in: András Sajó (red.), *Militant Democracy*, Utrecht: Eleven Publishing 2004.

²²⁰ Sajó 2004.

²²¹ Hans-Jürgen Papier & Wolfgang Durner, ‘Streitbare Demokratie’, *Archiv des öffentlichen Rechts* 2003, vol. 128, p. 340-371 (345). Zie ook: Gerhard Loewenberg, ‘The Influence of European Émigré Scholars on Comparative Politics, 1925-1965’, *American Political Science Review*, vol. 100 nr. 4, p. 597-604 (599-601).

²²² Greenberg 2014, p. 198-200. Voorzichtiger is: Kostal 2011, p. 46-51, met meer aandacht voor Loewensteins frustraties over het Amerikaanse beleid in het bezette Duitsland.

²²³ Zo ook: Cliteur & Rijpkema 2012, p. 240. Dat Van den Bergh in zekere zin ‘eerder’ was, merkt ook Eskes op, zie: Jan Eskes, ‘Verbied partij voordat die de democratie ontwricht’, *Trouw*, 11 augustus 2011.

²²⁴ De eerdergenoemde bundel *Militant Democracy* van András Sajó kan als illustratie dienen, maar ook het landenoverzicht in Thiel 2009 en Tyulkina 2015.

nu toe gebruikelijk is. Des te interessanter is het dat in 1936 – één jaar voor het artikel van Loewenstein – *De democratische Staat en de niet-democratische partijen* verscheen, waarin die problematiek wél op een politiek-filosofisch niveau wordt gebracht.

Loewenstein zelf lijkt dat echter niet te beseffen. In een artikel uit 1938 noemt Loewenstein nota bene Van den Berghs rede in een voetnoot bij de bespreking van juridische maatregelen tegen extremisme in Nederland.²²⁵ Hij complimenteert Van den Bergh met zijn ‘competente bespreking’ van de juridische aspecten van de uitsluiting van niet-democratische partijen. Interessanter is dat Loewenstein daarbij opmerkt dat, naar zijn weten, Van den Berghs lezing de enige Europese bijdrage over weerbare democratie is die tot ‘vergelijkbare conclusies komt’ als zijn eigen artikelen. Dat is opvallend: Van den Berghs lezing verschilt nogal van Loewensteins artikel – er wordt veel aandacht besteed aan wat nu juist in Loewensteins werk ontbrak: de politiek-filosofische rechtvaardiging voor de weerbare democratie.

5. De weerbare democratie van George van den Bergh

In navolging van Bonger

Als de Duitse overname van Nederland in mei 1940 een feit is, pleegt de bekende Amsterdamse hoogleraar Willem Adriaan Bonger (1876-1940) samen met zijn vrouw zelfmoord. ‘Ik zie voor mij geen toekomst meer, en ik kan niet bukken voor dat tuig, dat nu gaat heersen’, schrijft hij in zijn laatste brief.²²⁶

Bonger was de eerste hoogleraar criminologie en sociologie van Nederland en SDAP’er.²²⁷ Daarnaast was Bonger ook een belangrijk theoreticus van de sociaal-democratie. Zijn in 1934 verschenen *Problemen der democratie* is een krachtige verdediging en ‘bijdrage tot zelf-kritiek’ van de democratie. Bonger wijdt een

²²⁵ Karl Loewenstein, ‘Legislative Control of Political Extremism in European Democracies I’, *Columbia Law Review* 1938, vol. 38 nr. 4, p. 591-622 (617, noot 90). Zie hierover Cliteur & Rijkema 2012, p. 240-241.

²²⁶ Ger Harmsen, ‘W.A. Bonger’, in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* 2001, beschikbaar op: <<http://hdl.handle.net/10622/14811943-2157-4C93-8548-004AA292ACC8>>.

²²⁷ ‘W.A. Bonger-lezing’, *Elsevier*, beschikbaar op: <<http://www.elsevier.nl/Dossiers/achtergrond/2010/1/WA-Bonger-lezing-ELSEVIER256689W/>>.

diepgravende beschouwing aan wat de democratie kenmerkt en haar onderscheidt van een autocratie.²²⁸ Hij komt tot de volgende definitie van democratie:

‘De democratie is een bestuursvorm eener collectiviteit met zelfbestuur, waaraan een groot deel harer leden, hetzij direkt, hetzij indirekt deelneemt, en waarbij geestelijke vrijheid en gelijkheid voor de wet gewaarborgd zijn en waarbij de leden van deze geest doortrokken zijn.’²²⁹

De autocratie is het tegendeel van dit alles. In een autocratie zijn de onderdanen er ter vervulling van de wensen van de besturende klasse. De gelijkheid tussen bestuurders en bestuurden in een democratie sluit een dergelijk verschil in belangen uit – Bonger volgt daarin dus Mill.²³⁰ Voltaire nadert hij met de stelling dat het wezen van de democratie het mogelijk maakt om fouten te verbeteren.²³¹ Diens model van de verlichte autocraat wordt echter resoluut afgewezen:

‘Volken zijn, en dit is de regel geweest, gekneveld, uitgebuit, mishandeld, in talloze oorlogen gevoerd, en met geen ander doel dan het voordeel van den heerscher. Wat heeft er niet op tronen gezeten! Schurken, verkwisters, wreedaards, ellendelingen van alle soort en alle nuanceering! De geschiedenisboeken staan er vol van en het behoeft hier niet herhaald te worden. Men legge er de lijst naast van de presidenten der republieken, die op de hoogste uitzonderingen na hun volk trouw gediend hebben! Natuurlijk zijn er onder autokraten figuren geweest die het heil van het volk op het oog hadden (Marcus Aurelius, Josef II e.d.), maar het was toeval als zij aan de macht kwamen.’²³²

Problemen der democratie werd een veelbesproken boek.²³³ Binnen de SDAP was Bongers boek het belangrijkste werk over democratie geworden en onderdeel van onder meer de partijkadercursussen.²³⁴

²²⁸ W.A. Bonger, *Problemen der democratie: een sociologische en psychologische studie*, Groningen/Batavia: P. Noordhoff N.V. 1934, p. 22-34.

²²⁹ Bonger 1934, p. 17. Voor de bespreking van de afzonderlijke bestanddelen, zie: p. 10-17.

²³⁰ Bonger 1934, p. 18 en 10; het ‘idee van identiteit der bestuurders en bestuurden’ schrijft Bonger overigens ten onrechte toe aan Hans Kelsen, hierboven zagen we dat zowel James Mill als Carl Schmitt dit eerder ontwikkelden.

²³¹ Bonger 1934, p. 109.

²³² Bonger 1934, p. 18, citaat op p. 110-111.

²³³ Zie Harmsen 2001.

²³⁴ Rob Hartmans, *Vijandige broeders? De Nederlandse sociaal-democratie en het nationaal-socialisme, 1922-1940*, Amsterdam: Ambo 2012, p. 205. Zie ook: Bart van Heerikhuizen, *W.A. Bonger*, p. 114-146 (131), in: Jan Bank, Paul Talma, Martin

Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat George van den Bergh zich in zijn twee jaar later verschenen oratie diende te verhouden tot *Problemen der democratie*. Te meer als men bedenkt dat Bongers zelfs kort aandacht besteedt aan de antidemocratische krachten die steeds vaker de parlementen binnen weten te dringen. ‘Niemand kan van een democratie eisen dat zij zelfmoord pleegt’, stelt Bongers. Tegen antidemocratische krachten zijn daarom maatregelen noodzakelijk – om daar meteen aan toe te voegen dat dit niet betekent dat zulke maatregelen ‘gemakkelijk formuleerbaar zijn’.²³⁵ Daarbij was Bongers naast partijgenoot en vriend, ook collega van Van den Bergh aan de juridische faculteit.²³⁶

In de openingsaline van zijn oratie gaat Van den Bergh direct in op *Problemen der democratie*. Hij neemt Bongers definitie ongewijzigd over en maakt het daarmee tot het uitgangspunt van zijn beschouwing – *dit* is wat er op het spel staat bij de verdediging van de democratie.²³⁷ Hij prijst Bongers definitie, omdat deze zowel met de wetenschap als het spraakgebruik ‘op de beste voet staat’. Ook qua inhoud kan men Van den Berghs oratie zien in het verlengde van Bongers *Problemen der democratie*. Van den Bergh gaat namelijk op de vraag in die Bongers openliet: wat staat ons nu, concreet, te doen met antidemocratische krachten? Met andere woorden: wat zijn die ‘niet gemakkelijk formuleerbare maatregelen’? En hoe zijn die te rechtvaardigen?

Gewelddadige en geweldloze partijen

Wat die maatregelen zouden moeten zijn, is voor Van den Bergh duidelijk: het verbieden van antidemocratische politieke verenigingen. Maar, wat maakt een politieke partij antidemocratisch? Dat is het propageren van de ‘dictatuurgedachte’ – de dictatuur is voor Van den Bergh wat voor Bongers en Loewenstein de autocratie was. Concreet betekent dat: het democratische staatsbestel willen veranderen in een *niet*-democratische variant, of dat nu de Duitse, Italiaanse of

Ros & Bart Tromp (red.), *Het vierde jaarboek voor het democratisch-socialisme*, Amsterdam: De Arbeiderspers/Wiardi Beckmann Stichting 1983

²³⁵ Bongers 1934, p. 129.

²³⁶ Overigens was de aanleiding voor het schrijven van dit boek voor Bongers gelegen in het gedwongen aftreden van een aantal Amsterdamse gemeenteraadsleden vanwege een afwijkend standpunt, onder wie ook Van den Bergh. Zie daarover: Hartmans 2012, p. 205, en Ralph Pans, ‘George van den Bergh, 1890-1966’, p. 174-202 (174), in: Jan Bank, Paul Kalma, Martin Ros & Bart Tromp, *Het zesde jaarboek van het democratisch-socialisme*, Amsterdam: De Arbeiderspers/Wiardi Beckmannstichting 1985, p. 186. De juridische faculteit zou tijdens de Duitse bezetting in rap tempo ontmanteld worden zodat zij in 1942 nog maar over twee, pro-Duitse, hoogleraren beschikte. Van den Bergh werd ontslagen op 1 maart 1941, zie: P.B.M. Blaas, *Henk Hoetink (1900-1963), een intellectuele biografie*, Hilversum: Uitgeverij Verloren 2010, p. 84-87.

²³⁷ Van den Bergh 1936a, p. 3-4.

Russische is. Deze definitie van dictatuur is echter niet helemaal zuiver; Van den Bergh beklagt zich daarover. Een dictatuur betekent immers – in wetenschappelijke, staatsrechtelijke zin – de *tijdelijke* overdracht van de ‘volheid van macht’ door een gemeenschap aan één persoon.²³⁸ Het is wat Carl Schmitt een ‘commissariële dictatuur’ noemt; een staatsrechtelijke figuur die we kennen sinds de Romeinen en die tot doel had om, onder tijdelijke opschorting van de constitutie, diezelfde constitutie veilig te stellen.²³⁹ Om verwarring te voorkomen kiest Van den Bergh niettemin voor de populaire terminologie. Dus: dictatuur als synoniem voor autocratie; als tegenpool van democratie.

Verwarring ligt ook elders op de loer. Twee zaken moeten scherp gesteld worden. Allereerst een terechtwijzing van diegenen die de dictatuur niet openlijk prediken, maar proberen te verkopen onder de dekmantel van ‘ware democratie’: dat zou voor ons geen verschil moeten maken.²⁴⁰ Oftewel: we moeten ons niet laten misleiden door Giovanni Gentile’s gedachte dat de fascistische staat de ‘democratic State *par excellence*’ is.²⁴¹

De tweede verduidelijking is het belangrijkste en is te lezen als een reactie op het werk van Loewenstein. Er bestaat een grote hoeveelheid literatuur over welke maatregelen een democratie mag nemen tegen *gewelddadige* antidemocratische partijen. Het antwoord op die vraag is simpel: daar hebben we het strafrecht voor.²⁴² Men kan discussiëren over de beste bestrijdingswijze, stelt Van den Bergh, maar een principiële kwestie is het niet.²⁴³ De werkelijk interessante vraag ligt bij in

²³⁸ Van den Bergh 1936a, p. 4.

²³⁹ Zie Schmitt 2014, p. 1-2 en 86-87; voor het begrip ‘commissariële dictatuur’, als tegengesteld aan de *soevereine* dictatuur, bij Schmitt, zie De Wilde 2008, p. 96, zie ook Schmitts duiding van artikel 48 van de Weimar-constitutie in deze termen: Carl Schmitt, ‘The Dictatorship of the Reich president according to Art 48 of the Reich Constitution’ (vertaald door Ellen Kennedy), *Constellations* 2011, vol. 18, nr. 3, p. 299-323 (in het bijzonder: p. 310-312), ook opgenomen als appendix bij Schmitt 2014, en daarover: Marc de Wilde, ‘The state of emergency in the Weimar Republic. Legal disputes over Article 48 of the Weimar Constitution’, *Legal History Review* 2010, vol 78, p. 135-158 (144-145). Zie verder: Scheuerman 1999, p. 31-32.

²⁴⁰ Van den Bergh 1936a, p. 4-5. Zie over de definitie van ‘anti-democratische partijen’ ook Bart Tromp, ‘Anti-democratische stromingen’, p. 84-104 (85-87), in: J.J.A. Thomassen (red.), *Hedendaagse democratie*, Alphen aan de Rijn: Samsom/H.D. Tjeenk Willink 1991. Ook Tromp maakt een onderscheid tussen enerzijds stromingen die de democratie als zodanig verwerpen en anderzijds stromingen die een *ander* ‘idee van ‘democratie’ aanhangen’ (de ‘ware democratie’). De eerste groep bestaat uit stromingen die ‘terug in de tijd gaan’ willen – en dus het *ancien regime* verdedigen. De tweede categorie zijn antidemocratische stromingen die ‘vooruit’ willen, naar een nieuwe ‘democratische orde’, bestaande uit een linkse variant (anarchisme en bepaalde vormen van het socialisme) en een rechtse variant (fascisme en nationaal-socialisme).

²⁴¹ Giovanni Gentile, ‘The Philosophic Basis of Fascism’, *Foreign Affairs* 1927/1928, vol. 6 nr. 2, p. 290-304 (302). Zie daarover verder: Müller 2012, p. 537.

²⁴² En het strafrecht was daartoe destijds in nagenoeg alle Europese landen ook voldoende op toegerust, zie Loewenstein 1937b, p. 645.

²⁴³ Van den Bergh 1936a, p. 5-6. Zie daarover ook: J.A.O. Eskes, *Repressie van Politieke Bewegingen in Nederland: een juridisch-historische studie over het Nederlandse publiekrechtelijke verenigingsrecht gedurende het tijdvak 1798-1988* (diss. Utrecht), Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink/NISER 1988, p. 248-249.

principe *geweldloze* antidemocratische partijen: partijen die zeggen het democratische spel mee te willen spelen.

Ze doen mee aan verkiezingen, ze leveren parlementariërs en misschien zelfs ministers, wellicht beschikken ze ook over een ledenapparaat en een jongerenafdeling; niettemin prediken ze openlijk het afschaffen van de democratie. Deze partijen houden zich daarbij (ogenschijnlijk) keurig aan de wet en voldoen aan de formele eisen die worden gesteld aan verkiezingsdeelname.²⁴⁴ Tijdens campagnes zetten ze geduldig uiteen dat de democratie ‘haar langste tijd heeft gehad’, dat ze slechts een merkwaardige uitzondering was in een verder ‘democratievrije politieke geschiedenis’, dat formele gelijkheid de natuurlijke ongelijkheid tussen mensen niet kan uitwissen, of, in de theologische variant, dat alleen God soeverein is, enzovoort – dit allemaal binnen de grenzen van de grondwettelijke vrijheid van meningsuiting. Trouwens, die grondwet, die is er niet meer nadat deze ‘legale’ partij aan de macht is gekomen. Maar ook daar zijn ze eerlijk over: zodra er een voldoende meerderheid is om de grondwet te wijzigen, wordt deze ‘herschreven’ door een eminente en ter zake kundige partijjurist die er alle ‘participatieve’ elementen uit zal halen. De ontmanteling is dan compleet, het democratische juk afgeschud.

Hoe reageer je op zulke partijen? Deze partijen vormen volgens Van den Bergh het ‘grote, principiële probleem’, niet de gewelddadige partijen. Hiermee is de discussie op het juiste spoor gezet. Het belang van deze ‘wissel’ kan nauwelijks worden overschat; tot aan dit moment liepen de makkelijkste (die naar de gewelddadige antidemocratische partij) en moeilijkste (die naar de geweldloze) vraag door elkaar heen en werd een antwoord op de eerste vraag voor een antwoord op beide vragen gezien; want ‘antidemocratisch’ ging als vanzelfsprekend samen met ‘gewelddadig’. Dit was in ieder geval zo bij Loewenstein.²⁴⁵ Terwijl je daardoor tegen een partij die pretendeert geweldloos te zijn machteloos staat of in uitputtende bewijsconflicten terecht komt.

Hans Kelsen: alle overtuigingen zijn gelijk

Ondanks het paradoxale karakter van geweldloze antidemocratische partijen – zij eisen alle rechten van de democratische staat die zij zelf aan hun tegenstanders

²⁴⁴ Zie over deze eisen, zoals de verplichte rechtsvorm (de vereniging), regels voor de naam van de partij en de waarborgsom: P.P.T. Bovend’ert & H.R.B.M. Kummeling, *Het Nederlandse Parlement*, Deventer: Kluwer 2010, p. 86-88.

²⁴⁵ Zie bijvoorbeeld Loewenstein 1937a, p. 424-425 en daarover: Cliteur & Rijpkema 2012, p. 241-242.

zouden weigeren – zijn democraten doorgaans van mening dat ze toch gerespecteerd moeten worden. Ze moeten als ‘gelijkgerechtigden’ naast de andere partijen erkend worden.²⁴⁶ Sterker nog, voor sommige democraten is dit zelfs een onomstotelijke waarheid – ‘een axioma’.²⁴⁷ Hoe wijd verbreid, en diep verankerd, die opvatting destijds was, blijkt ook uit wat zijn promovendus de latere hoogleraar Staatsrecht Johannes van der Hoeven (1916-2001) over die periode schrijft:

‘Dat hier niet sprake is van ‘dezelfde vrijheid’ en dat extremistische politieke agitatie niet hetzelfde is als democratische politieke activiteit, werd door velen niet aanvaard. En dat wij eenvoudig in ons geweten verplicht zijn om een – zij het wellicht gebrekkig – dan toch altijd nog democratisch functionerende samenleving te behoeden voor de harde werkelijkheid van het afschuwelijke bederf dat het extremisme meebrengt, werd, zelfs met Duitsland, Italië en Rusland voor ogen, in naam van de formeel opgezette democratie afgewezen.’²⁴⁸

Van den Bergh erkent dat hij zelf ook ‘tot voor kort onder de bekoring’ van deze ideeën was.²⁴⁹ Op een SDAP-congres in het voorjaar van 1936 had hij zelfs nog onomwonden gesteld dat men de democratie slechts met democratische middelen kan verdedigen.²⁵⁰

Deze heersende mening werd vertegenwoordigd door de Oostenrijkse rechtsfilosoof Hans Kelsen (1881-1973) – een van de sleutelfiguren in het debat over democratie in het Weimar van de jaren dertig.²⁵¹ In een passage uit *Vom Wesen und Wert der Demokratie* behandelt Kelsen het theoretische fundament dat aan de democratische idee ten grondslag ligt:

²⁴⁶ Zie Van den Bergh 1936a, p. 7.

²⁴⁷ Zie Van den Bergh 1936a, p. 7.

²⁴⁸ Johannes van der Hoeven, ‘Het staatkundig staatsbestel’, *Socialisme & Democratie* 1959, jrg. 16 nr. 9, p. 497-505 (504). Zie ten aanzien van Duitsland ook Greenberg 2014, p. 174: ‘In the eyes of Germany’s leading liberal scholars and politicians, democracy was founded on political relativism, the conviction that in a secular world no political ideology was superior to any other.’

²⁴⁹ Zie Van den Bergh 1936a, p. 8.

²⁵⁰ Zie ‘Democratie. Ook jegens niet-democraten’, *Vooruit*, 6 oktober 1936.

²⁵¹ In 1940 verliet Kelsen, net als Loewenstein, Europa, om, na een verblijf in Harvard, hoogleraar te worden aan de University of California, Berkeley. Hij zou, afgezien van enkele spaarzame bezoeken aan Wenen, nooit meer in zijn thuisland Oostenrijk terugkeren. Zie Clemens Jabloner, ‘Hans Kelsen’, p. 67-76 (68), in: Jacobsen & Schlink 2002. Als representant van de relativistische democratieopvatting noemt Eskes in eerste instantie: Gustav Radbruch, zie Eskes 1988, p. 249, noot 616.

‘Want dat is de grote vraag: *of* er kennis van absolute waarheid is; inzicht in absolute waarden. Dat is het fundamentele conflict tussen *Weltanschauungen* en levensovertuigingen waaronder het conflict tussen autocratie en democratie kan worden geschaard. (...) Zij die absolute waarheid en absolute waarden als ontoegankelijk voor het menselijke kenvermogen zien, moeten niet alleen hun eigen, maar ook voor hen vreemde, tegengestelde opvattingen op zijn minst als mogelijk zien. Daarom is *relativisme* de *Weltanschauung* die door de *democratische idee* wordt verondersteld. Een democratie waardeert ieders politieke wil *gelijk*, net zoals het iedere politieke overtuiging, iedere politieke mening, die immers worden uitgedrukt door de politieke wil, op gelijke wijze respecteert. Het geeft daarom aan alle politieke overtuigingen dezelfde mogelijkheid om te worden gearticuleerd en om vrijelijk te concurreren om de hoofden en harten van de mensen.’²⁵²

Als Van den Bergh de *communis opinio* onder democraten bespreekt, zijn het *deze* gedachten – hier weergegeven in hun meest gezaghebbende formulering, door een ideologisch verwant denker.²⁵³ Zonder er hetzelfde relativisme aan te koppelen als Kelsen en zonder hem expliciet te noemen stelt Van den Bergh dat voor veel democraten ‘de trots en de glorie van de democratie’ lijkt te zijn dat ‘voor haar alle eerlijke overtuigingen gelijk zijn’. Oftewel: ‘alle beginselen zijn voor haar gelijkwaardig’. En het is de ‘vreedzame strijd der geesten’ die moet beslissen.²⁵⁴

Uit deze ijzeren logica volgt uiteraard dat ook (geweldloze) antidemocratische partijen toegelaten moeten worden tot de ‘vreedzame strijd der geesten’, er is simpelweg geen ontkomen aan.²⁵⁵ Kelsen trekt inderdaad die conclusie. In een essay met de titel *Verteidigung der Demokratie* schrijft hij:

‘Maar met het oog op deze situatie rijst ook de vraag of men zich ertoe zou moeten beperken, de democratie theoretisch te verdedigen. Of de

²⁵² Hans Kelsen, ‘On the Essence and Value of Democracy (Vom Wesen und Wert der Demokratie)’, p. 84-109 (107-108) (vertaald uit het Engels door auteur, BR), in: Jacobsen & Schlink 2002. Kelsen koppelt democratie niet alleen aan relativisme, maar ook aan het positivisme en wetenschappelijk denken, zie daarover de opmerkingen bij Schmitt 2005, p. 49. Nog problematischer voor Schmitt was het verwarren van democratie (*niet* de gelijkheid van personen) en liberalisme (wel de gelijkheid van personen, als personen; een individualistisch-humanistische ethiek en *Weltanschauung*) dat uit Kelsens opvatting spreekt, zie Schmitt 1988, p. 13.

²⁵³ Kelsen sloot zich nooit aan bij een politieke partij, maar koesterde een zekere sympathie voor de (Oostenrijkse) sociaal-democraten (zie hierover: Jabloner 2002, p. 71-72). De kritiek van Kelsen op de radicaal-linkse, marxistische vleugel van deze partij lijkt op de positie die Van den Bergh innam binnen de SDAP; met name in zijn kritiek op partijgenoot Bastiaan van den Tempel (zie daarover hoofdstuk 1, onder ‘Democratie als doel’).

²⁵⁴ Van den Bergh 1936a, p. 8.

²⁵⁵ Zie Van den Bergh 1936a, p. 8-9.

democratie zich niet zou moeten verdedigen, ook tegenover het volk dat haar niet meer wil, ook tegen een meerderheid die nergens anders in verenigd is dan in haar wil om de democratie te vernietigen. De vraag stellen is haar ontkennend beantwoorden. *Een democratie die zich tegen de wil van de meerderheid in wil handhaven, zelfs geprobeerd heeft om zich met geweld te handhaven, heeft opgehouden een democratie te zijn.*²⁵⁶

Moet een democratie zich handhaven – desnoods *tegen* de wil van de meerderheid in? Nee, aldus Kelsen. Een democratie die zich tegen de wil van de meerderheid wil handhaven heeft opgehouden een democratie te zijn.

In het vooroorlogse Europese debat over democratie heb je dan grofweg drie categorieën. Je hebt de uitgesproken, soms zelfs ronduit vijandige critici, zoals Schmitt en Wells, voor wie de (parlementaire) democratie zelf het probleem is. Een tweede categorie bestaat uit voorstanders, uit *democraten*, die echter zowel iets fundamentalistisch als lijdzaams hebben. Fundamentalistisch in de zin dat ze één element van de democratische idee, de verdraagzaamheid, compromisloos tot het einde volhouden, óók als het voortbestaan van de democratie op het spel staat. Lijdzaam in de zin dat ze met een stoïcijnse gelatenheid de destructie van de democratie aanschouwen en accepteren. Kelsen behoort tot deze categorie. *Verteidigung der Demokratie* sluit hij af met de woorden:

‘Men moet trouw blijven aan zijn vlag, ook wanneer het schip zinkende is; en men kan in de diepte alleen maar de hoop meenemen dat het ideaal van de vrijheid onverwoestbaar is en dat het, hoe dieper het zinkt, het des te hartstochtelijker zal herleven.’²⁵⁷

Als de democratie ten onder gaat, dan zij het zo, dan rest ons alleen nog hoop. Ook Van den Bergh bekent dat hij ‘onder bekoring’ was van deze ideeën; toch is hij na ‘veel overpeinzingen en lang aarzelen’ tot de conclusie gekomen dat deze positie onhoudbaar is.²⁵⁸ Met Van den Bergh en Loewenstein is er een derde categorie van

²⁵⁶ Hans Kelsen, ‘Verteidigung der Demokratie’, p. 229-237 (237) (vertaald uit het Duits door auteur, BR), in: *Verteidigung der Demokratie: Abhandlungen zur Demokratietheorie*, Tübingen: Mohr Siebeck 2006 (1932).

²⁵⁷ Kelsen 2006, p. 237. Een vergelijkbaar sentiment vinden we bij de Amerikaanse politiek filosoof Lawrence Hatab, zie de bespreking bij Chou 2013, p. 54: ‘And though the regime of democracy may have been fatally wounded in the process, its culture will continue to thrive. No matter how undemocratic the self-cancellation of democracy turns out to be, there is something about the spirit of democracy that cannot be so easily tarnished and destroyed by this radical openness.’

²⁵⁸ Van den Bergh 1936a, p. 9.

democraten opgestaan die deze vermeende logica niet accepteren.
Verdraagzaamheid is goed, maar een democratie is geen ‘zelfmoord-pact’.

Excurs: het juridisch betoog

Van den Bergh hanteert in zijn lezing een strikt onderscheid tussen recht *de iure constituto* en recht *de iure constituendo*, respectievelijk: recht ‘zoals het is’ en het ‘recht zoals het zou moeten zijn’.²⁵⁹ In het eerste domein horen uitsluitend juridische argumenten, in het tweede evaluatie en morele argumenten. Het is een belangrijk onderscheid, en een onderscheid dat een rechtspositivist als Hans Kelsen had kunnen waarderen.²⁶⁰

Van den Bergh bespreekt grondig de positiefrechtelijke kant van de kwestie: wat is er praktisch mogelijk tegen geweldloze antidemocratische partijen? Zijn conclusie: deze partijen kunnen, op basis van bestaande wetgeving, verboden worden. Deze conclusie is gebaseerd op inmiddels verouderde wetgeving en rechtsfilosofisch gezien daarom niet het meest belangwekkende deel van zijn rede. En hoewel een beschouwing over het recht omtrent partijverboden naar *oud recht* niet per definitie interessant is, loont het de moeite om Van den Berghs uitvoerige juridische argumentatie te bestuderen. Veel ervan is namelijk voor het huidige recht nog relevant – sterker nog: je zou kunnen zeggen dat het ‘criterium-Van den Bergh’ tot in de huidige rechtspraak doorwerkt.

Voor het beantwoorden van de vraag naar partijverboden volgens (destijds) geldend recht, *de iure constituto*, stuit Van den Bergh op een wet uit 1855 die in het spoor van de Grondwet uit 1848 het recht op vereniging nader omlijnde. Of eigenlijk: regelde, het grondwetsartikel bood zo goed als geen waarborg tegen de wetgever – alles hing af van deze wet.²⁶¹ De relevante bepalingen luiden als volgt:

Art. 2

De vereeniging strijdig met de openbare orde is verboden.

Art. 3

Met de openbare orde wordt strijdig geacht elke vereeniging, welke tot doel heeft:

²⁵⁹ Zie Van den Bergh 1936a, p. 10 en 28.

²⁶⁰ Kelsens hoofdwerk *Reine Rechtslehre* gaat terug op dat onderscheid, zie voor een instructieve samenvatting: Jabloner 2012, p. 68-69.

²⁶¹ D.J. Elzinga & R. de Lange, *Van der Pot. Handboek van het Nederlandse Staatsrecht*, Deventer: Kluwer 2006, p. 357.

- 1^e. ongehoorzaamheid aan of overtreding van de wet of eene wettelijke verordening;
- 2^e. aanranding of bederf van de goede zeden;
- 3^e. stoornis in de uitoefening der regten, van wie het ook zij.²⁶²

De combinatie van deze twee artikelen maakt het aldus mogelijk om, op bepaalde gronden, het grondwettelijke recht van vereniging te beperken, oftewel: een vereniging te verbieden. Daarmee komt dus een verbod van een politieke partij in beeld: naar Nederlands recht zijn dat verenigingen. De drie onderdelen van art. 3 geven de gronden voor zo'n verbod. Het eerste lid ziet op verenigingen waarvan het doel in strijd is met de wet. Dat biedt geen soelaas, want het gaat daarbij niet om het nastreven van een *wijziging* van de wet – anders, zo merkt Van den Bergh droogjes op, zouden alle politieke partijen per definitie verboden verenigingen zijn.²⁶³ Met andere woorden: verboden is niet de vereniging die de winkelsluitingswet wil wijzigen, maar wel: een 'Vereniging ter bevordering van ongehoorzaamheid aan de winkelsluitingswet', of ongehoorzaamheid aan een willekeurige andere wet. Een wettelijke grondslag voor het verbieden van antidemocratische partijen kan hier niet gevonden worden.

Het tweede lid biedt meer mogelijkheden: het spreekt over de 'aanranding of bederf van de goede zeden'. Maar de wetgever vraagt hier eigenlijk te veel van de rechter. Die rechter moet namelijk zonder nadere wettelijke definitie of verklarende wetsgeschiedenis inhoud geven aan het vage begrip 'goede zeden'.²⁶⁴ Van den Bergh vraagt zich daarom ook openlijk af hoe de wetgever hier toch zo lichtzinnig over heeft kunnen denken:

'Ons geldend recht verbiedt dus de politieke partij, wier doel in strijd is met de goede zeden. En de rechter moet, los van iedere 'politieke' overweging beslissen! Waar kan hij steun, waar houvast vinden?'²⁶⁵

Enig houvast wordt door Van den Bergh gevonden in een handboek uit het bestuursrecht. Daaruit leren we dat het niet gaat om de subjectieve mening van de rechter in het algemeen, of in een concreet geval, maar om wat 'in ons land (...)

²⁶² Zie Van den Bergh 1936a, p. 10-11.

²⁶³ Van den Bergh 1936a, p. 11-13.

²⁶⁴ Zie over de wetsgeschiedenis: Van den Bergh 1936a, p. 11.

²⁶⁵ Van den Bergh 1936a, p. 14.

zedes is en als goede zede wordt beschouwd'.²⁶⁶ Daarbij is voor het Nederlandse zedelijke bewustzijn vooral 'de christelijke religie en zedeleer' van invloed geweest.²⁶⁷ We moeten ons aldus oriënteren op het algemene 'zedebewustzijn' onder het volk; daarbij leggen we ons oor te luisteren bij wat men nu zou noemen de joods-christelijke traditie. Het blijft echter zoeken en weinig vast omljnd. Nadere afbakening is vereist: een hanteerbaar criterium om individuele gevallen te toetsen. De methode die Van den Bergh daarbij aanwendt is als het ware een prototypische versie van de methode die rechtsgeleerde en raadsheer Gerard Wiarda (1906-1988) later in zijn klassieke en bijzonder invloedrijke werk *Drie typen van rechtsvinding* zou ontwikkelen: de 'gevalsvergelijking'.²⁶⁸ Wanneer de rechter vage normen moet hanteren en een duidelijke toetsingsmaatstaf ontbreekt, moet hij zich, naast het gegeven geval, 'één of liefst meerdere gevarieerde, maar toch vergelijkbare gevallen voor de geest stellen waarin de beslissing niet twijfelachtig, althans minder twijfelachtig zou zijn'.²⁶⁹ Van den Bergh definieert twee groepen van dergelijke gevallen met betrekking tot het begrip 'goede zeden'.²⁷⁰

De eerste categorie omvat politieke partijen die de wet willen wijzigen met als doel:

- 1) het straffeloos maken van het 'doden van personen, die tot een bepaald ras, of een bepaalde groep behoren',
- 2) het herintroduceren van slavernij, al dan niet uitsluitend in Suriname en
- 3) het wegnemen van wettelijke barrières tegen het aangaan van een gewapend conflict met een bepaalde vreemde mogendheid.

Een tweede categorie omvat politieke partijen die de wet willen wijzigen met als doel:

- 1) wederinvoering van de doodstraf,
- 2) afschaffing van de arbeidswetten en
- 3) uittreding uit de Volkenbond, de voorloper van de Verenigde Naties.²⁷¹

²⁶⁶ Van den Bergh 1936a, p. 15.

²⁶⁷ Van den Bergh 1936a, p. 15.

²⁶⁸ Zie G.J. Wiarda, *Drie typen van rechtsvinding (bewerkt en van een nabeschuwing voorzien door T. Koopmans)*, Deventer: Kluwer 1999. Over de klassieke status van dit werk, zie: G.J.W. Steenhoff & R.J.Q. Klomp, *G.J. Wiarda: Schets van leven en werk*, Utrecht: Wiarda Instituut (Utrechts Instituut voor Rechtswetenschappelijk Onderzoek) 1998, p. 28-32.

²⁶⁹ Wiarda 1999, p. 107-108.

²⁷⁰ Zie Van den Bergh 1936a, p. 16-17.

²⁷¹ Duitsland en Japan waren in 1933 uit de Volkenbond getreden. Zie: Peter Jan Knegtman, 'De jaren 1919-1946', p. 63-117 (95), in: Maarten Brinkman, Madelon de Keizer & Maarten van Rossem (red.) *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994*, Amsterdam: Bert Bakker 1994.

Het oordeel over politieke partijen uit de eerste categorie lijkt helder: deze wetswijzigingen, hoezeer ook legaal nagestreefd – we hebben het immers steeds over *geweldloze* partijen –, zijn zo zeer in strijd met de goede zeden, dat de vereniging die ze nastreeft verboden kan worden. In de woorden van Van den Bergh: ‘Ik acht het boven iedere twijfel verheven dat het zedelijke bewustzijn van het Nederlandse Volk het doel van elk der drie door mij gefingeerde staatkundige partijen als in strijd met de goede zeden beschouwt.’²⁷² Voor de tweede categorie ligt dat anders: deze doelen zouden, indien gerealiseerd, wellicht een ‘zedelijke achteruitgang’ betekenen, maar ze kunnen, zo suggereert Van den Bergh, door het zedelijk bewustzijn van het volk verdragen worden. Wat veroorzaakt dit verschil in beoordeling? Waarom achten we intuïtief de eerste categorie als zonder meer in strijd met de goede zeden – als *beyond the pale*, en de tweede categorie als op z’n minst discutabel? Dit is de gevalsvergelijking zoals bij Wiarda. Het antwoord ligt voor Van den Bergh in het fundamentele karakter van de eerste categorie en het meer secundaire van de tweede.

De eerste categorie raakt aan beginselen die het zedelijk bewustzijn van het Nederlandse volk als onaantastbaar beschouwt – vandaar het fundamentele karakter. Als beginselen kunnen worden genoemd de *godsdiensvrijheid* – ‘dat meer dan enig ander de grond vormt van ons zelfstandig volksbestaan’,²⁷³ de *vrijheid van overtuiging* en de *gelijkheid voor de wet*.²⁷⁴ Het moge duidelijk zijn: uit de eerste groep voorstellen is het eerste duidelijk in strijd met de gelijkheid voor de wet, net als het tweede. Hoe het derde voorstel zich verhoudt tot deze onaantastbare beginselen is niet direct duidelijk – maar, het zijn voor Van den Bergh ook slechts voorbeelden van onaantastbare beginselen. Het is niet uitgesloten dat er meer te formuleren zijn, waaronder een beginsel waarmee dit derde voorstel in strijd komt. Tegelijkertijd is helder dat, getoetst aan deze fundamentele beginselen, de voorstellen uit de tweede categorie inderdaad een lichter, meer secundair karakter hebben.

Dit levert het volgende op. Onze maatstaf bij toetsing aan het begrip ‘goede zeden’ moet zijn: de fundamentele zedelijke overtuiging van het Nederlandse volk. Daarbij kan de christelijke traditie (religie en zedenleer) richting bieden, maar verstandiger (en praktischer) is het formuleren van een aantal hypothetische casus waarmee het begrip ‘goede zeden’ nader ingekleurd kan worden. Slavernij

²⁷² Van den Bergh 1936a, p. 17.

²⁷³ Zie over de betekenis van de godsdiensstrijd waar Van den Bergh naar verwijst: Coos Huijsen & Geerten Waling, *De Geboortepapieren van Nederland*, Amsterdam: Elsevier Boeken 2014.

²⁷⁴ Van den Bergh 1936a, p. 19-20.

herintroduceren hier, of in Suriname? Nee, dat stuit het zedenbewustzijn tegen de borst. Wat ligt ten grondslag aan die intuïtie? De gelijkheid voor de wet – tegenwoordig het non-discriminatiebeginsel uit artikel 1 van de Grondwet. Zo kan men tot een min of meer afgebakende, maar nooit definitieve, verzameling beginselen komen. Niettemin blijft het behelpen en Van den Bergh zou de eerste zijn om dat toe te geven, maar de wetgever heeft de rechter zelf in dit lastige parket gebracht.

De vraag naar de antidemocratische partijen is nu nog slechts een invuloefening. De dictatuergedachte van de antidemocratische partijen staat haaks op de geformuleerde fundamentele zedelijke beginselen: zij heffen de vrijheid van overtuiging op, brengen de godsdienstvrijheid in gevaar en drukken ‘een stempel van minderwaardigheid’ op een deel van de bevolking – een aantasting van de gelijkheid voor de wet.²⁷⁵ We moeten ons daarbij niet laten afleiden door partijen die veinzen, of oprecht menen, via een dictatuur de democratie te moeten bereiken – voor de democratische staat, en bij de interpretatie van deze wet dient te gelden: elk middel is tevens doel. Anders is men weerloos tegen partijen die de creatie van ‘een duizendjarig rijk van dictatuur’ als noodzakelijk beschouwen voor de ‘ware’ democratie kan worden gevestigd.²⁷⁶ De niet-democratische partijen zijn dan ook ‘volgens het geldend recht *verboden verenigingen*’, concludeert Van den Bergh.²⁷⁷ Het derde lid laat Van den Bergh verder buiten beschouwing – er is een voldoende rechtsgrond gevonden.²⁷⁸

Twee observaties. Ten eerste: betekent deze interpretatie van ‘goede zeden’ nu niet dat Van den Bergh via een omweg eigenlijk alsnog betoogt wat hij ontkent ten aanzien van het eerste lid (‘doel strijdig met de wet’), namelijk: dat bepaalde wetten *niet* wijzigbaar zouden zijn. Is er dan toch een onveranderlijke kern van bijvoorbeeld grondrechten, waarvan niet nagestreefd mag worden dat ze veranderen? Met als enige technische futiliteit dat het op basis van het tweede en niet op basis van het eerste lid verboden is? Dat lijkt niet te stroken met wat hij eerder schrijft: ‘Ik zie in het algemeen niet in, waarom rechtens niet iedere wijziging in een grondwet zou kunnen worden gebracht.’²⁷⁹

²⁷⁵ Van den Bergh 1936a, p. 22.

²⁷⁶ Van den Bergh 1936a, p. 21.

²⁷⁷ Van den Bergh 1936a, p. 22.

²⁷⁸ Overigens ging H.L.M. Kramer in een eerste (welwillend) commentaar op de oratie in het *Nederlands Juristenblad* juist voor het anker van het door Van den Bergh genegeerde derde lid liggen. Zie Eskes 1988, p. 252.

²⁷⁹ Van den Bergh 1936a, p. 19.

Wij moeten zijn positie dan eerder ook zo begrijpen dat het willen wijzigen van de grondwet nooit een reden kan zijn voor een partijverbod op grond van het eerste lid, maar in sommige gevallen wel strijdig kan zijn met de ‘goede zeden’ uit het tweede lid. Die goede zeden kunnen veranderen, en dan valt ook de blokkade van het tweede lid weg – maar zolang bepaalde grondrechten verankerd zijn in het zedelijk bewustzijn, is hun ‘afschaffing’ inderdaad onmogelijk. Niet vanwege hun status als wettelijk grondrecht, maar vanwege hun aandeel in het zedelijk bewustzijn. Praktisch gezien plaatst deze redenering alsnog een krachtig slot op (delen van) de Grondwet, zij het via een wat uitzonderlijke route. Ook vormt ze een rem op al te overhaaste, ingrijpende veranderingen. De zedelijke overtuigingen van het volk moeten eerst fundamenteel gewijzigd zijn voordat een verandering van de Grondwet mogelijk is. Het is daarmee de juridische vertaling van een conservatieve, behoudende staatsleer, reeds door David Hume fraai verwoord:

‘Een gevestigde overheid heeft een oneindig voordeel, juist vanwege het simpele feit dat ze gevestigd is; het grootste deel van de mensheid wordt geregeerd door gezag, niet door de rede, en zal nooit gezag toekennen aan iets wat niet de aanbeveling van de oudheid heeft. Rommelen met deze kwestie, of het experimenteren louter op basis van de waarde van veronderstelde argumentatie en filosofie, kan daarom nooit behoren tot het instrumentarium van een wijze magistraat, die eerbied zal tonen voor wat het stempel des tijds draagt; en hoewel hij enkele verbeteringen voor het algemeen belang kan pogen door te voeren, zal hij zijn innovaties toch, zo veel mogelijk, aanpassen aan het oude weefsel en zal hij de belangrijkste pijlers waarop de constitutie steunt in zijn geheel bewaren.’²⁸⁰

Ten tweede: hoe is het inmiddels gesteld met onze wetgeving rondom het verbieden van politieke partijen? Tegenwoordig moeten we daarvoor in Boek 2 van

²⁸⁰ David Hume, ‘Idea of a perfect commonwealth’, in: David Hume, *Essays moral, political and literary* (red. E.F. Miller), Indianapolis: Liberty Fund 1985, p. 512 (vertaald uit het Engels door auteur, BR). We vinden daarvan ook iets terug in de afsluitende woorden van Van den Bergh: ‘Ik hoop u (de studenten, BR) te kunnen aantonen, hoe de beste gedachten van vele generaties in onze Nederlandse Grondwet zijn verankerd, hoe de ervaring van eeuwen en de wijsheid van vele groten van geest onze Staat hebben opgebouwd en tot een schoon geheel hebben gevormd.’ (zie: Van den Bergh 1936a, p. 36.) Dit conservatieve element werd ook door de pers opgemerkt: ‘De stelling van Mr. van den Bergh ‘zoolang bepaalde fundamentele zedelijke beginselen in een volk leven, is een poging tot wijziging dezer beginselen in strijd met de goede zeden’, noemt de s.d. redactie (sociaal-democratische redactie, waarmee hier wordt bedoeld: de Arbeiderspers, BR) hoogst bedenkelijk en in den grond ‘een verankering van elk strak conservatisme’, een verwijt, dat, tot een socialistische hoogleraar in het staatsrecht gericht, zijn humoristischen kant niet mist’, zie: ‘Het juiste middel?’, *De Vrijheid*, 27 oktober 1936.

het Burgerlijk Wetboek zijn.²⁸¹ In opeenvolgende wetswijzigingen zijn de mogelijkheden tot een verbod steeds verder beperkt.²⁸² Alleen de verbodsgrond ‘goede zeden’ heeft het overleefd, zij het in het moderne jasje ‘openbare orde’ (art. 2:20 BW). ‘Goede zeden’ is onderdeel geworden van het begrip ‘openbare orde’.²⁸³ Het maakt dat het uitgebreide juridische commentaar van Van den Bergh nog weinig aan betekenis heeft ingeboet. En als we de wetgeschiedenis nalopen zien we dat Van den Bergh inderdaad school heeft gemaakt. In de Memorie van Antwoord uit het debat over het huidige wetsartikel lezen we:

“Ten slotte behoren als strijdig met de openbare orde en de goede zeden te worden aangemerkt uitlatingen zoals het aanzetten tot haat en uitingen die verboden discriminatie inhouden of een mensonterend streven zoals het in de literatuur gegeven voorbeeld van een pleidooi om het doden van bepaalde volksgroepen straffeloos te maken. Al deze voorbeelden hebben gemeen dat zij een aantasting inhouden van de als wezenlijk ervaren beginselen van ons rechtsstelsel die, indien op grote schaal toegepast, ontwrichtend zou blijken voor de samenleving.”²⁸⁴

Minister Korthals Altes nam in zijn Memorie van Antwoord aldus het voorbeeld van de ‘bepaalde volksgroepen’ over – onder verwijzing naar de oratie in een voetnoot. Ook diens conclusie sluit nauw aan bij Van den Bergh: expliciet wordt de stap gezet van de abstracte, vage begrippen ‘openbare orde’ en ‘goede zeden’ naar het meer concrete criterium ‘wezenlijk ervaren beginselen’. De staatsrechtjurist J.A.O. Eskes stelt het in zijn monumentale studie naar repressie van Nederlandse politieke bewegingen tussen 1789 en 1988 zelfs nog fundamenteler:

‘Met nadruk wijs ik er op deze plaats op dat het door de minister gegeven en van Van den Bergh overgenomen voorbeeld als exemplarisch voor soortgelijke pleidooien en/of uitingen (van partijen, BR) is bedoeld. Men mag aannemen dat daarmee Van den Bergh’s bescherming van de ‘fundamentele zedelijke beginselen van het Nederlandse Volk’ door de bewindsman in de

²⁸¹ Zie Elzinga & De Lange 2006, p. 357-359.

²⁸² Zie hiervoor de uitgebreide studie van Eskes: Eskes 1988.

²⁸³ Zie *Kamerstukken II* 1984/1985, 17 476, 5, p. 3: schrapping ‘met als enig oogmerk aansluiting bij de bewoordingen der Grondwet en verduidelijking van de verbodsgrond, niet een wijziging’. Zie daarover ook: Eskes 1988, p. 509.

²⁸⁴ *Kamerstukken II* 1984/1985, 17 476, 5, p. 2. Dat debat ging over 2:15 BW, bij de invoering van het Nieuw Burgerlijk Wetboek is het artikel ongewijzigd verplaatst naar 2:20 BW.

wettelijke formule ‘strijd met de openbare orde’ is geïncorporeerd. De bedoeling van het vermelden in de MvA van een van de in 1936 door Van den Bergh genoemde voorbeelden (en van het noemen van Van den Bergh zélf) is volgens mij geweest om déze nadere invulling van de verbodsnorm te effectueren.²⁸⁵

Oftewel: Van den Berghs betoog was heel invloedrijk. Het criterium is dus: een aantasting van als wezenlijk ervaren beginselen van ons rechtsstelsel. De uitleg van minister Korthals Altes kon bovendien op de instemming van vrijwel de volledige Tweede Kamer rekenen, zodat de rechter een gezaghebbend, maar ook: niet te negeren, richtsnoer heeft gekregen.²⁸⁶ Daarmee heeft Van den Bergh dus in belangrijke mate zelf bijgedragen aan een oplossing voor het gebrek aan houvast. Zo veel duidelijkheid heeft de rechter zelfs nog nooit gehad, concludeert Eskes.²⁸⁷ Tegelijkertijd zou je kunnen zeggen dat de wetgever de *kern* van Van den Berghs juridische betoog heeft gemist: als het gaat om dit soort uitzonderlijk politieke kwesties kun je de rechter niet opzadelen met een weinig concrete verbodsgrond als ‘openbare orde’ of ‘goede zeden’ – aan die kritiek doet ook een richtsnoer op basis van de parlementaire geschiedenis weinig af.

Dat was 1988. Hier had het verhaal kunnen eindigen; ware het niet dat de minister in zijn Memorie van Antwoord het criterium voorziet van de ogenschijnlijk onschuldige toevoeging: ‘die, indien op grote schaal toegepast, ontwrichtend zou blijken voor de samenleving’.²⁸⁸

Bijna twintig jaar later speelt deze toevoeging een hoofdrol in de zaken tegen Vereniging Martijn (een pedofielenvereniging). Is het een extra, zelfstandig criterium (‘is er potentie voor daadwerkelijke, reële ontwrichting?’) of was het slechts een verduidelijking (dus hypothetisch: ‘stel het zou op grote schaal gebeuren, is het dan ontwrichtend?’). Het zou leiden tot veel juridische verwarring. Rechtbank (geen extra criterium) en hof (wél een extra criterium) komen tot geheel andere conclusies over wat in korte tijd het ‘ontwrichtingscriterium’ is gaan

²⁸⁵ Zie Eskes 1988, p. 577. Zo ook: Van der Woude 2009, p. 54 en noot 60 aldaar.

²⁸⁶ Zie Eskes 1988, p. 508.

²⁸⁷ Eskes 1988, p. 509.

²⁸⁸ Dit zou je overigens welwillend kunnen uitleggen als een poging tot het vastleggen van het ‘opportuniteitsprincipe’ van Van den Bergh: je *hoeft* de antidemocratische partij niet te verbieden, maar het *kan* wel. Eskes interpreteert het als een soort gebod tot terughoudendheid (zonder Van den Bergh daar overigens bij te betrekken): er moet *zo lang mogelijk* gewacht worden voordat men overgaat tot het verbieden van een vereniging (of: partij), zie Eskes 1988, p. 577.

heten.²⁸⁹ De Hoge Raad gooit het ontwrictingscriterium vervolgens, ten einde raad, maar helemaal overboord en vervangt het door een op EVRM-recht gebaseerde ‘noodzakelijkheidseis’ – daarmee nog verder afdrijvend van de wetsgeschiedenis.²⁹⁰ Een stukje juridische acrobatiek dat in de juridische literatuur bijzonder kritisch is ontvangen.²⁹¹

Een eerste antwoord op Kelsen: beginselendemocratie

Terug naar het politiek-filosofische betoog. De antidemocratische politieke partij is dus rechtens een verboden vereniging. Maar met alleen dit juridische antwoord is Van den Bergh niet tevreden. Een theoretische rechtvaardiging van de weerbare democratie is noodzakelijk. Dit vraagt om een andere argumentatie – om een theorie over wat democratie is. Kortweg: om een antwoord op Hans Kelsen.

Allereerst: de doelstelling van antidemocratische partijen hangt van contradicties aan elkaar. Van den Bergh brengt op verschillende plaatsen dit paradoxale karakter onder de aandacht van de lezer.²⁹² De antidemocraten

²⁸⁹ Zie hierover uitgebreid de genuanceerde bespreking bij: Gelijk Molier, ‘De Vereniging Martijn mag toch bestaan: over de scheiding van recht en moraal’, *Nederlands Juristenblad* 2013, p. 1502-1509, met een vergelijking tussen rechtbank en hof op p. 1508-1509. Molier bekritiseert – vanuit juridisch-technisch oogpunt – het inlezen van ‘potentieel ontwrictende gevolgen’ door het hof als extra voorwaarde (p.1509). In zijn conclusie lijkt A-G Timmermans dit niet door te hebben; hij schrijft dat het afzonderlijke criterium in de literatuur door, onder meer, Molier instemmend is ontvangen, zie HR 18 april 2014, AB 2014/38 (concl. A-G L. Timmermans) m.nt. G. Molier & J.G. Brouwer (Vereniging Martijn), p. 2145. Ook Tymen van der Ploeg acht de redenering van het hof ten aanzien van de ‘potentieel ontwrictende gevolgen’ onjuist: ‘Meer voor de hand ligt mijns inziens de duiding dat de woorden ‘ontwrictend zou blijken’ enzovoort een conclusie is van het voorafgaande zinsdeel. Het wordt dan dus alleen van belang dat wordt vastgesteld dat er sprake is van een fundamenteel beginsel van onze samenleving’, zie: Tymen van der Ploeg, ‘Hoe moeilijk is het om een vereniging te verbieden? Deel 2: de zaak Martijn’, *Nederlands Juristenblad* 2013, p. 2808-2810 (2810). Daar voegt Van der Ploeg nog aan toe dat de rechtbank in de zaak tegen CP’86 (Rb. Amsterdam 18 november 1998, NJ 1999, 377 (Nationale Volkspartij/CP’86)) eveneens concludeerde dat er *geen* extra criterium was (zie Van der Ploeg 2013, p. 2810). De term ‘ontwrictingscriterium’ treffen we voor het eerst aan in de noot bij de uitspraak van de Hoge Raad inzake Martijn: HR 18 april 2014, AB 2014/38 (concl. A-G L. Timmermans) m.nt. G. Molier & J.G. Brouwer (Vereniging Martijn), p. 2156.

²⁹⁰ HR 18 april 2014, AB 2014/38 (concl. A-G L. Timmermans) m.nt. G. Molier & J.G. Brouwer (Vereniging Martijn), r.o. 3.6 e.v., en de noot op p. 2136. Voor de volledigheid: de rechtbank verbood de Vereniging Martijn, het hof maakte dit weer ongedaan, waarna de Hoge Raad in laatste instantie besloot tot een verbodenverklaring.

²⁹¹ Zie de noot van Molier & Brouwer: HR 18 april 2014, AB 2014/38 (concl. A-G L. Timmermans) m.nt. G. Molier & J.G. Brouwer (Vereniging Martijn), p. 2136. In deze bijdrage lijkt Molier (met Brouwer) overigens zijn juridisch-technische verzet tegen het ‘ontwrictingscriterium’ geheel te staken. Daar valt uiteraard wat voor te zeggen, in het bijzonder vanuit politiek-filosofisch oogpunt: de door de Hoge Raad ontwikkelde noodzakelijkheidseis legt de drempel voor het verbieden van partijen aanmerkelijk lager (want: ruimer en minder objectief) dan de redenering van het hof – dus: ‘dan maar het ontwrictingscriterium’, zou je kunnen zeggen (zie p. 2136). In die zin eigenlijk ook al: Molier 2013, p. 1509: ‘Dit (de juridisch-technische overwegingen, BR) neemt niet weg dat de beschikking van het hof uit *rechtsstatelijk* oogpunt dient te worden toegejuicht (...) (cursivering van mij, BR)’. Overigens wijzen Molier en Brouwer erop dat de toepassing van dit EVRM-criterium door de Hoge Raad, paradoxaal genoeg, met het EVRM zelf in strijd komt: artikel 53 EVRM bepaalt immers dat nationaal recht prevaleert wanneer het meer bescherming biedt dan het EVRM (zie de noot op p. 2136.) Voor een politiek-filosofische reflectie op de Martijn-zaak, zie Molier 2013, p. 1502-1509, en dan in het bijzonder: p. 1508-1509.

²⁹² Van den Bergh 1936a, eerst op p. 6-7, later uitgebreid op: p. 23-24.

verlangen van de democratie eerbied voor hun overtuiging om aan anderen juist diezelfde eerbied te ontfangen.

Deze houding levert paradoxale stellingen op als: ‘in de democratie zijn allen gelijk voor de wet, dus ook zij, die deze gelijkheid willen opheffen’.²⁹³ En: ‘de democratie is verdraagzaam tegenover een ieder, dus ook tegenover de onverdraagzamen’²⁹⁴ – een voorloper van Karl Poppers befaamde ‘paradox of tolerance’ uit *De open samenleving en haar vijanden*.²⁹⁵ Of, in een vroege versie van Poppers ‘paradox of democracy’: ‘In de democratie beslist in laatste instantie het volk over het regeringsbeleid. Het volk kan dus ook beslissen, dat het niet meer over het regeringsbeleid beslissen zal.’²⁹⁶

Het paradoxale karakter is duidelijk, althans zo voelt het. Maar wát is er nu precies paradoxaal aan? Bij nadere bestudering zou je een formeel en een materieel (inhoudelijk) niveau kunnen onderscheiden. Op het formele niveau zijn overtuigingen gelijk in hun hoedanigheid van ‘overtuiging’, vanwege het simpele feit dat ze een overtuiging zijn. Op het materiële niveau verschillen die overtuigingen inhoudelijk van elkaar: van het aanpassen van de AOW-leeftijd tot het afschaffen van de democratie. Oftewel: een Opel en een Ford zijn allebei een auto (overtuiging), maar een Opel *is* geen Ford (inhoud van de overtuiging). Een democratie, gedefinieerd als ‘meerderheidsbeslissing’ of ‘majority-rule’ kijkt alleen naar het formele aspect (is het een auto?): alle overtuigingen zijn daarom voor haar gelijk – het ‘waardenrelativisme’ van Kelsen en de heersende leer.

Op een formeel niveau is er dan niet vanzelfsprekend sprake van een paradox, hoogstens van een verwerpelijk streven. Het wordt analytisch pas daadwerkelijk een paradox wanneer de definitie van democratie het onderscheid tussen het formele en materiële niveau doorbreekt. Daartoe zul je dan wel de grondslag van de democratie anders moeten interpreteren – want: als ‘majority-rule’ *kan* ze niet naar de inhoud van overtuigingen kijken; ze blijft op het formele niveau.

Een eerste poging daartoe doet Van den Bergh door aansluiting te zoeken bij een Frans gezegde: ‘Pour discuter il faut être d’accord’.²⁹⁷ Voor een

²⁹³ Van den Bergh 1936a, p. 23-24.

²⁹⁴ Van den Bergh 1936a, p. 23.

²⁹⁵ Karl Popper, *The Open Society and Its Enemies*, Princeton/New York: Princeton University Press 2013, p. 581-582 (noot 4 bij hoofdstuk 7 van het eerste deel).

²⁹⁶ Van den Bergh 1936a, p. 24; voor Poppers variant, zie: Popper 2013, p. 581-582 (noot 4 bij hoofdstuk 7 van het eerste deel). Poppers oplossing is echter onbevredigend, zie daarover: Bastiaan Rijpkema, ‘Popper’s Paradox of Democracy’, *Think* 2012, vol. 11, p. 93-96. Zie ook de reactie daarop van Eric Weber, waarin hij suggereert dat John Dewey op een met Van den Bergh vergelijkbare wijze deze problematiek benaderde, zie: Eric Thomas Weber, *Democracy and Leadership: on Pragmatism and Virtue*, Plymouth: Lexington Books 2013, p. 177.

²⁹⁷ Van den Bergh 1936a, p. 24.

gedachtewisseling is noodzakelijk dat: 1) men het erover eens is dat men een gedachtewisseling *wil*, en 2) dat men over één grondstelling in ieder geval niet van mening verschilt.²⁹⁸ Het is in feite wat de bekende Amerikaanse filosoof John Searle (geb. 1932) betoogt ten aanzien van een rationele uitwisseling van argumenten:

‘Er is iets raadselachtigs aan het eisen van een argument ten gunste van, of een bewijs voor, de geldigheid van (...) een raamwerk van vooronderstellingen waarbinnen we bepalen wat we als bewijs en als argument tellen. De situatie is een beetje als de veelvoorkomende situatie in de jaren zestig waarin men werd gevraagd om rationaliteit te rechtvaardigen: “Wat is je argument voor rationaliteit?” De notie van een argument (en dus ook: een uitwisseling van argumenten, een ‘gedachtewisseling’ *willen* hebben, BR) veronderstelt reeds normen van geldigheid en daarmee rationaliteit (de acceptatie van ten minste één grondbeginsel, BR). Iets telt alleen als argument gegeven het feit dat het onderworpen is aan de wetten van de rationaliteit.’²⁹⁹

Voor een democratie geldt min of meer hetzelfde. Als we ervan uitgaan dat een democratie bedoeld is om ‘vreedzaam samenleven in maatschappij en staat’ mogelijk te maken, zien we dat daar dezelfde principes gelden: 1) men moet dat vreedzaam samenleven ten eerste *willen*, en 2) er moet één grondbeginsel zijn waaraan alle idealen kunnen worden getoetst.³⁰⁰

Voor de democratische staat wordt dat grondbeginsel, volgens Van den Bergh, gevormd door een tweetal ‘onaantastbare beginselen’: geestelijke vrijheid (godsdienstvrijheid en vrijheid van overtuiging) en gelijkheid voor de wet. Van den Bergh vat het als volgt samen:

‘Met deze beginselen als *toetssteen* en *grondslag* wordt de vreedzame strijd der geesten beslecht. Aanvaarding van die toetssteen en van die grondslag is voorwaarde om tot de vreedzame strijd te worden toegelaten. Partijen, die deze pijlers van onze staat aantasten, zijn zijn vijanden. De staat moet hen met al zijn machtsmiddelen bestrijden.’³⁰¹

²⁹⁸ Van den Bergh 1936a, p. 24.

²⁹⁹ John Searle, ‘Rationalism and Realism, What’s at Stake?’, in: *Daedalus* 1993, vol. 122, nr. 4, p. 55-83 (80) (vertaald uit het Engels door auteur, BR).

³⁰⁰ Van den Bergh 1936a, p. 25

³⁰¹ Van den Bergh 1936a, p. 25.

Een democratie wordt in deze definitie niet langer alleen gekenmerkt door ‘majority-rule’, maar haar wezen ligt in de grondbeginselen van geestelijke vrijheid en gelijkheid voor de wet. Deze twee beginselen vormen de toegangspoort tot de democratische arena. Partijen die deze beginselen niet erkennen wordt de toegang ontzegd. Dat kan nu: de democratie heeft een materiële invulling gekregen en daarmee een inhoudelijk criterium in handen. Deze interpretatie sluit aan bij wat Van den Bergh al eerder opmerkt: ‘Naar mijn mening is het diepste wezen der democratie zelfs veeleer in haar verdraagzaamheid, in haar eerbied voor de persoonlijkheid van iederen mens te vinden, dan in het meerderheidsbeginsel.’³⁰²

Het antwoord aan Kelsen is hier dat hij het wezen van de democratie niet goed doorgrond heeft. Als je ervan uitgaat dat democratie louter ‘majority-rule’ is, leidt dat tot de misplaatste veronderstelling dat ‘anything goes’.³⁰³ Als je voorzien hebt dat de democratie in werkelijkheid gekenmerkt wordt door de beginselen van geestelijke vrijheid en gelijkheid voor de wet, volgt daar vanzelfsprekend uit dat daarmee ook de grenzen van de democratische arena bepaald zijn: en dat *niet* ‘anything goes’. Deze opvatting van democratie heeft daarmee natuurrechtelijke trekken: de democratie is gegrondvest op een aantal absolute waarden met ‘de pretentie van duurzaamheid’.³⁰⁴ We zouden het de ‘beginselendemocratie’ kunnen noemen.

Maar we kunnen ons ook de kritiek van Kelsen op dit antwoord voorstellen. Wordt het democratiebegrip hier niet veel te ver opgerekt? Wordt het ook niet te veel ingevuld – zodat juist het open, niet-absolute karakter van de democratie op het spel komt te staan? Is het niet gebaseerd op een verwarring van de begrippen democratie en rechtsstaat – waarbij die laatste staat voor de bescherming van grondrechten? Sterker nog, worden morele oordelen zo niet, via een omweg, het recht binnen gesmokkeld door ze tot juridisch onaantastbare beginselen te verheffen?

Zonder deze kritiek volledig te omarmen, zou men wel kunnen stellen dat deze oplossing het democratiebegrip te veel materieel invult. Als we ervan uitgaan dat een democratie in ieder geval *zo veel mogelijk* ruimte moet laten aan andere

³⁰² Van den Bergh 1936a, p. 8. In zijn interpretatie van Van den Bergh legt Gelijs Molier de nadruk op juist dit aspect van de oratie, meer in het bijzonder op Van den Berghs inzicht dat eerbied voor de persoonlijkheid van ieder mens slechts kan bestaan bij de gratie van wederkerigheid. Zie Gelijs Molier, ‘Syrië-gangers wacht ‘strijdbare democratie’’, *Civis Mundi* 2014, nr. 22 (zie onder 4).

³⁰³ Voor Chou is een ‘anything goes’-mentaliteit een voorbeeld van ‘te veel democratie’, wat vervolgens weer de oorzaak van democratische zelfmoord kan zijn, zie Chou 2013, p. 69.

³⁰⁴ Zie Bellekom 1982, p. 117.

overtuigingen, kunnen we ons afvragen: is het ter verdediging van een democratie eigenlijk wel nodig om zo ver te gaan, om een zo brede toetssteen te formuleren?

Een tweede antwoord: democratie als zelfcorrectie

Er is ook een andere interpretatie van Van den Berghs democratieopvatting mogelijk. Elders in zijn rede combineert hij namelijk de bouwstenen van Mill en Voltaire tot een heel oorspronkelijke weerbare democratietheorie. Zijn andere observaties zijn waardevol, maar dit is misschien wel zijn belangrijkste innovatie in de *theoretische* verdediging van de democratie tegen antidemocratische krachten.

We zagen dat de Britse filosoof James Mill zijn krachtige en invloedrijke pleidooi voor de representatieve democratie centreerde rond het begrip ‘identity of interests’ – de gelijkheid van belangen tussen bestuurders en bestuurden. Alleen zolang er sprake is van een dergelijke ‘belangengelijkheid’ is bestuur ten behoeve van het grootste geluk van het grootste aantal mogelijk. Deze ‘grote ontdekking van de moderne tijd’ markeerde het definitieve afscheid – althans in theorie – van de autocratische staatsvormen, die juist gekenmerkt werden door een ongelijkheid van belangen tussen de besturende klasse en de bestuurden. Dit idee vindt ook zijn ingang bij Van den Bergh:

‘In de democratie vallen de kringen van belanghebbenden en van – in laatste instantie – beslissenden samen. Het volk neemt zijn beslissingen en voelt de gevolgen aan eigen lijve.’³⁰⁵

Van den Bergh houdt het echter niet bij die ‘belangengelijkheid’. Dat de belangen van bestuurders en bestuurden gelijk zijn, betekent namelijk nog iets anders: het volk neemt zijn *eigen* beslissingen – zij het via haar vertegenwoordigers. In een democratie zijn burgers daarmee ook verantwoordelijk voor de gevolgen van hun beslissingen. Een serieuze opgave, maar met grote voordelen: omdat het haar ‘eigen beslissingen’ zijn, kan het volk ze ook *zelf* herroepen.³⁰⁶

Voltaire wist dit al aardig onder woorden te brengen in zijn vergelijking tussen het despotische Macedonië en het democratische Athene van de oudheid. Athene beging niet alleen minder wreedheden, het heeft ook steeds laten zien over

³⁰⁵ Van den Bergh 1936a, p. 9.

³⁰⁶ Dit is wat ik betoog in Rijkema 2012. Zie ook: Cliteur & Rijkema 2012, p. 243-244.

zelfreflectie te beschikken: in staat tot berouw, en tot herstel van aangerichte schade. Deze zelfcorrectie maakt de democratie uniek. Het maakt de democratie tot de betere bestuursvorm. Meer dan elk ander systeem, stelt Van den Bergh, biedt democratie de waarborgen die ervoor zorgen dat onjuiste besluiten ook daadwerkelijk zullen worden herzien.³⁰⁷ Van den Bergh brengt de kern als volgt onder woorden:

‘Het [volk] kent zijn verantwoordelijkheid, het verbetert eigen fouten. In beginsel is iedere democratische beslissing herroepelijk, al kunnen natuurlijk niet altijd alle gevolgen ervan ongedaan gemaakt worden.’³⁰⁸

Het wezen van de democratie is in deze interpretatie niet langer gelegen in het meerderheidsbeginsel (Kelsen), of de bescherming van onaantastbare grondbeginselen (eerste interpretatie), maar in het *zelfcorrigerend vermogen* – in bestuur door middel van zelfcorrectie door het volk.

Dit heeft gevolgen voor het probleem van de antidemocratische partijen. Is er, in het licht van het zelfcorrigerend vermogen van de democratie, wellicht iets uitzonderlijks aan het streven van antidemocratische partijen? Van den Bergh denkt van wel, en we zien dat wanneer we ons een voorstelling maken van het spectrum aan mogelijke besluiten in een democratie. Dan wordt duidelijk dat één besluit radicaal verschilt van alle andere mogelijke besluiten, namelijk het besluit om de democratie af te schaffen. Het is het enige besluit dat niet vatbaar is voor democratische zelfcorrectie.³⁰⁹ En het is precies wat de antidemocratische partijen

³⁰⁷ Van den Bergh 1936a, p. 9

³⁰⁸ Van den Bergh 1936a, p. 9.

³⁰⁹ Van den Bergh 1936a, p. 9-10. Van Poelje en Hartmans leggen ook de nadruk op juist dit aspect van de oratie, zie G.A. van Poelje, ‘Bewogen Staatsrecht’, in: respectievelijk G.A. van Poelje, *Opstellen aangeboden aan Prof. Mr. Van den Bergh ter gelegenheid van zijn aftreden als hoogleraar in het Nederlandse Staatsrecht aan de Universiteit van Amsterdam*, Alphen aan den Rijn: N. Samson 1960, p. 3, en Hartmans 2012, p. 185, zie verder ook Eskes 1988, p. 251, die er een ‘eerste legitimatie’ in ziet. Van den Berghs vondst wordt ook opgemerkt in de eerste juridische commentaren, zie, positief: H.L.M. Kramer, ‘De democratische Staat en de niet-democratische partijen’, *Nederlands Juristenblad* 1936, p. 820-824 (821-822) (hierna: Kramer 1936a), en kritisch: G.E. Langemeijer, ‘De democratische staat en de niet-democratische partijen’, *Nederlands Juristenblad* 1936, p. 881-886 (883-884). De ‘mogelijkheid van zelfcorrectie’ bij Van den Bergh wordt verder nog genoemd in een lezenswaardige doctoraalscriptie van H.C. Wichers Hoeth, zie: H.C. Wichers Hoeth, *De democratie en niet-democratische partijen* (doctoraalscriptie), 1980, p. 8-9 en 26. Daarnaast formuleert de Oostenrijkse rechter en rechtsgeleerde Rudolf Thienel een onderscheid tussen mogelijke wetswijzigingen dat nauw aansluit bij Van den Berghs opvatting: ‘There is an obvious difference between – for instance – a tax law, which is backed by the majority and can be changed by a future majority, and a constitutional change abolishing the democratic participation itself – without the possibility of returning to democratic rule if a future majority so wishes. The consequence is quite clear: In order to secure democratic participation for future generations, it is justified and necessary to deny radical political movements the possibility of destroying the democratic system – even if they try to achieve their goal not by violence, but by means of a ‘march through the institutions’’. Zie Rudolf Thienel, ‘Militant Democracy – Can Democracy Defend Itself?’, p. 63-69 (64-65), in: Harald Eberhard, Konrad Lachmayer, Gerald

nastreven. Hun streven gaat daarmee rechtstreeks in tegen het wezen van democratie. En *dat* is dan ook de grond om hun de toegang tot het democratische strijdtoneel te ontzeggen.

Nu kan men zich natuurlijk afvragen of dit wel daadwerkelijk het enige onherroepelijke besluit in een democratie is. Een vergelijking kan dit verduidelijken. Neem het democratische besluit om een monument te slopen.³¹⁰ Dat lijkt een vrij definitief besluit. Want zelfs al zouden we besluiten tot herbouw, dan lijkt het predicaat ‘monument’ buiten bereik.³¹¹ Maar toch is er een subtiel verschil tussen beide besluiten. Natuurlijk, de reële gevolgen van een democratisch besluit kunnen niet geheel te herstellen zijn – het monument is gesloopt, maar dat maakt de beslissing zelf nog niet onherroepelijk. We kunnen – binnen het raamwerk van de democratie – het besluit herroepen en proberen de gevolgen van de sloop zo veel mogelijk te verzachten. Met de beslissing om de democratie af te schaffen gaat daarentegen het hele raamwerk verloren, dat maakt de beslissing niet alleen onherstelbaar, maar ook *onherroepelijk*. Tegen dat besluit mag een democratie zich verzetten. Deze tweede interpretatie van Van den Bergh zouden we ‘democratie als zelfcorrectie’ kunnen noemen.

Markovitch en de wet van de reactie

Van den Bergh zette het door hem ontwikkelde zelfcorrectieprincipe aldus op vernuftige wijze in ter verdediging van de democratie. Hij maakte het bovendien als eerste tot onderdeel van een weerbare democratietheorie, met bijvoorbeeld ook aandacht voor procedurele waarborgen – daarover verderop meer. Van den Bergh gaf daarmee een politiek-filosofisch, maar concreet antwoord op een actueel probleem. In het formuleren van het zelfcorrectiemechanisme bleek Van den Bergh echter niet alleen. Op 6 oktober 1936, zo’n anderhalve week na het uitspreken van de oratie, stuurt partijgenoot en jurist Marinus van der Goes van

Ribarov en Gerhard Thallinger (red.), *Perspectives and Limits of Democracy: Proceedings of the 3rd Vienna Workshop on International Constitutional Law*, Nomos/facultas.vuw 2008.

³¹⁰ Ik gebruik dit voorbeeld ook in Rijkema 2012.

³¹¹ Tenminste, als we de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap Jet Bussemaker volgen. Bussemaker weigerde in eerste instantie een afgebrande, maar daarna herbouwde molen uit 1787 ‘terug te plaatsen’ op de monumentenlijst. Het zou gaan om een ‘replica’. Bussemaker: ‘Het wezen van een monument is de authenticiteit, en dit is niet authentiek. Wat doen we als de Nachtwacht afbrandt? Dan noemen we een replica toch ook niet ineens de echte Nachtwacht?’ Uiteindelijk kwam de minister, na protest van de Tweede Kamer, toch weer terug op dit besluit omdat het om een ‘unieke casus’ zou gaan. Zie: ‘Molen Burum geen rijksmonument’, *NOS* (online), 8 september 2014, en ‘Molen Burum toch Rijksmonument’, *NOS* (online), 6 oktober 2014.

Naters (1900-2005) een brief aan Van den Bergh.³¹² Tot zijn grote spijt had hij niet aanwezig kunnen zijn bij de plechtigheid, maar hij had de oratie niettemin ‘met groote belangstelling’ gelezen. Om van zijn interesse te getuigen, wijst Van der Goes van Naters op *La doctrine sociale de Duguit* van Milan Markovitch. Een Parijs’ proefschrift uit 1933 dat hij op dat moment voor zich heeft liggen – waarschijnlijk bij het werken aan zijn *Socialistische Staatsvernieuwing* dat een jaar later zou verschijnen en waarin Duguit kort wordt besproken.³¹³ Vanwaar deze suggestie? Markovitch komt volgens Van der Goes van Naters tot een vergelijkbaar idee als Van den Bergh.

La doctrine sociale de Duguit: ses idées sur le syndicalisme et représentation professionnelle, zoals de volledige titel luidt, is in de eerste plaats een uiteenzetting van de ideeën van de Franse jurist Léon Duguit (1859-1928).³¹⁴ Duguits denken staat in een moeizame verhouding tot democratie³¹⁵ – en het is precies dat aspect dat door Markovitch scherp bekritiseerd wordt in een opmerkelijk slothoofdstuk.³¹⁶

Duguit miskent de waarde van democratie en Markovitch wil, *contra* Duguit, die waarde aantonen. Hij gaat daarom op zoek naar wat democratie uniek maakt. Die unieke kwaliteit vindt hij in de ‘wet van de reactie’. Nieuwe politieke systemen zijn altijd een ‘reactie’ op bestaande staatsinrichtingen: ze zijn een aanpassing of zelfs de verwerping ervan.³¹⁷ Zo’n reactie kan slechts op twee manieren plaatsvinden: met bloed of zonder bloed.³¹⁸ De tweede optie is onder alle

³¹² Marinus Van der Goes van Naters, brief aan George van den Bergh, met bijlage, 6 oktober 1936, aanwezig in: *Persoonlijk Archief George van den Bergh*, in bezit van de Erven-Van den Bergh

³¹³ Zie Marinus van der Goes van Naters, *Socialistische Staatsvernieuwing*, Arnhem: Van Loghoun Slaterus Uitgeversmaatschappij N.V. 1937, p. 118.

³¹⁴ Milan P. Markovitch, *La doctrine sociale de Duguit: ses idées sur le syndicalisme et représentation professionnelle*, Parijs: Éditions Pierre Bossuet 1933.

³¹⁵ Voor een overzichtelijke samenvatting van de ideeën van Duguit, zie Cécile Laborde, ‘Pluralism, Syndicalism and Corporatism: Leon Duguit and The Crisis of The State (1900-25)’, *History of European Ideas* 1996, vol. 22 nr. 3, p. 227-244 (in het bijzonder: p. 235-236 en 239-240), tegenover de ‘individualistische basis’ van de representatieve democratie plaatste Duguit de ‘functionele vertegenwoordiging’ van economische en sociale groepen. Het zou de Franse republiek een meer ‘solide structuur’ bieden dan het ‘democratische, individualistische en parlementaire raamwerk’. Hoewel Duguit zelf meende democraat te blijven, en hoewel een deel van het parlement langs de reguliere, democratische weg gekozen zou worden, vervullen burgers in zijn denken onmiskenbaar een meer passieve rol als ‘bestuurden’, zonder directe participatie. Duguits denken heeft daarmee dan ook technocratische trekken, aldus Laborde.

³¹⁶ Voor een samenvatting van die kritiek, zie Markovitch 1933, p. 275-277, onder meer: ‘La représentation professionnelle est aux antipodes du parlementarisme rationalisé qui est le couronnement logique et nécessaire de toute démocratie individualiste et de la souveraineté populaire. Ainsi, uniquement le système démocratique d’organisation politique conditionné par la vie et adéquat à elle, (...) Essayer de la remplacer par l’organisation de la représentation professionnelle est après cela, vraiment impossible. Introduire le mauvais, étant donné tous les défauts, vices et inconvénients de la représentation professionnelle, pour remplacer le bon est contraire à toute logique. Et la représentation professionnelle réalisée au Parlement le serait certainement. D’où et pour cette raison, la proposition de Duguit de donner aux professions organisées dans tous les syndicats les rênes pouvoirs est sans aucun doute impossible et inacceptable’, zie verder ook: p. 255-256.

³¹⁷ Markovitch 1933, p. 256-257.

³¹⁸ Markovitch 1933, p. 257.

omstandigheden te prefereren; in het eerste geval wordt de mens namelijk in grote wanorde en tirannie gestort – en dan bestaat er geen wezenlijk verschil meer tussen mens en dier.³¹⁹ Het is de mens – het enige zelfbewuste en nadenkende wezen – onwaardig.³²⁰ ‘Tegen elke prijs’ moet daarom de mogelijkheid van aanvaarding, goedkeuring en verwerping van een politiek systeem gegarandeerd worden.³²¹ Dat is wat Markovitch de wet van de reactie noemt. Een ‘fundamentele wet voor alle samenlevingen’, gefundeerd in de *menselijkheid*: ‘de mogelijkheid om veranderingen aan te brengen in systemen van politieke organisatie’.³²² De democratie is het enige systeem dat deze wet van de reactie niet ontkent, noch zich ertegen verzet.³²³ Sterker nog, ze past de wet van de reactie zelfs actief toe, via periodieke verkiezingen.³²⁴ Langs de meetlat van de wet van de reactie gemeten is de democratie ‘superieur aan alle andere vormen van politieke organisatie’³²⁵ – ze is ‘onaantastbaar’.³²⁶

Maar hier stopt Markovitch niet – en dat is waar Van den Bergh in beeld komt. Markovitch anticipeert op critici die de onaantastbaarheid van de democratie ter verdediging van Duguit, alsnog, via een omweg, willen relativeren. Wat gebeurt er namelijk als de reactie is: we willen de democratie *zelf* vervangen? Op basis van de wet van de reactie zal een democratie dat toch moeten toestaan?³²⁷ En dan ligt de weg ook open voor minder democratische alternatieven, zoals die van Duguit. Markovitch antwoordt: ‘oppervlakkig gezien wel, maar in werkelijkheid niet’.³²⁸ Een democratie is niet verplicht *alle* reacties toe te staan: de reactie die, bewust of onbewust, een nieuwe reactie uitsluit, en daarmee de wet van de reactie ‘negeert en

³¹⁹ Markovitch 1933, p. 257.

³²⁰ Markovitch 1933, p. 257.

³²¹ Markovitch 1996, p. 256, en ook p. 258, met de verkiezingen als instrument.

³²² Markovitch 1933, p. 257-258: ‘(...) loi de réaction, c’est-à-dire la possibilité de changements de systèmes d’organisation politiques’, p. 255: ‘(...) de la loi vitale de toute société qu’est la loi de réaction (...)’, en p. 256: ‘Il est juste aussi bien logique que celui qui subit le poids d’un système soit l’arbitre souverain de sa valeur. Sans cela, l’homme sera enchaîné, opprimé, terrorisé, ce qui est tout à faire contraire à sa quaité (sic) d’homme, à son rôle social primordial, donc à toute la vie sociale’, zie over de mens, of de menselijkheid, als uitgangspunt verder: p. 256: ‘L’homme, c’est la vie. Chaque système, s’il veut être tel, est nécessairement obligé de correspondre à cette vie, parce que l’homme est tout et partout.’, en p. 251: ‘L’individu est tout et partout. S’il n’est pas seul en dernier ressort, c’est toujours lui, l’individu. Donc, il est partout.’

³²³ Markovitch, 1933, p. 258: ‘Seule, la démocratie, système d’organisation politique où le peuple est l’unique souverain, ne nie et ne s’oppose à la loi de réaction.’

³²⁴ Markovitch, 1933, p. 258.

³²⁵ Markovitch 1933, p. 255: ‘(...) la démocratie présente, en tant que système d’organisation politique, une valeur incontestablement supérieure à tous les autres modes d’organisation de la puissance politique. Ses qualités propres sont innombrables. Elle seul assure nettement la pleine expression de la loi vitale de toute société qu’est la loi de réaction’, zie ook p. 271.

³²⁶ Markovitch 1933, p. 276: ‘Le principe de la démocratie est inattaquable’, zie ook p. 255 en 258.

³²⁷ Markovitch 1933, p. 258.

³²⁸ Markovitch 1933, p. 258: ‘Apparemment oui, mais au fond, non.’

praktisch vernietigt’, hoeft een democratie niet te tolereren.³²⁹ Zo’n reactie tegen de democratie ‘rechtvaardigt en codificeert de revolutie, het vuur en het bloed’ – precies dat wat niet past bij het streven van de mens om meer te zijn dan een ‘gewoon dier, zonder geest en bewustzijn’, bij zijn menselijkheid.³³⁰

De overeenkomsten zijn onmiskenbaar. Ook voor Markovitch geldt dat de democratie zich mag verzetten tegen het ene besluit dat alle andere besluiten onmogelijk maakt, namelijk het besluit om de democratie af te schaffen.³³¹ Hier worden, drie jaar vóór Van den Bergh, buiten de directe context van de weerbare democratie, de bouwstenen van Mill en Voltaire al samengebracht. Wat te doen met partijen die de democratie op legale wijze onderuit willen halen? Van den Bergh had er naar eigen zeggen, ook na ‘ijverig speuren in Nederlandse en buitenlandse literatuur’, niets van betekenis over kunnen vinden.³³² En ook in een persoonlijk relaas over het schrijven van de oratie lezen we niets over specifieke inspiratiebronnen.³³³ Tot zijn eigen teleurstelling overigens: ‘Ik ben mij ervan bewust, hoe gevaarlijk het is eigen opvattingen niet aan die van anderen te kunnen toetsen.’³³⁴ Van den Bergh heeft dit boek over het hoofd gezien, en dat is ook niet zo verwonderlijk. Een boek over Duguit is immers niet direct het eerste boek dat je raadpleegt wanneer het gaat om de verdediging van de democratie, of de democratie in het algemeen. Van den Bergh en Markovitch zijn, zoals Van der Goes van Naters aan Van den Bergh schrijft, waarschijnlijk geheel onafhankelijk van elkaar op hetzelfde fundamentele, democratische mechanisme gestuit: zelfcorrectie.

Dat is jammer – we hadden graag geweten wat Van den Bergh van de theorie van Markovitch dacht. Want naast overeenkomsten zijn er ook verschillen. Dat is allereerst begripsmatig: waar Markovitch in meer algemene zin spreekt over de ‘wet van de reactie’ en ‘reacties’ op politieke systemen, denkt Van den Bergh veel meer *binnen* de democratie, hij heeft het over de ‘zelfcorrectie der democratie’ en ‘besluiten’. Deze begripsmatige verschillen wijzen echter in de richting van een

³²⁹ Markovitch 1933, p. 258.

³³⁰ Markovitch 1933, p. 258-259: ‘Toute réaction légale est possible, sauf une seule: la réaction qui veut consciemment ou non, peu importe, supprimer la possibilité d’une nouvelle réaction donc ignorer et pratiquement détruire la loi vitale de la société qu’est la loi de réaction, en justifiant et en codifiant ainsi la révolution, le feu et le sang, ce qui évidemment, ne doit nullement cadrer avec l’homme et son ambition d’être autre chose qu’un animal ordinaire, sans esprit et conscience.’

³³¹ ‘Ook hier wordt het zwaartepunt gelegd op de wettige reactie van hen, die onderdrukking beogen, en ook hier wordt iedere wettige reactie getolereerd, behalve degene die de mogelijkheid van een nieuwe reactie willen afsnijden!’, aldus Van der Goes van Naters in zijn brief aan Van den Bergh, zie Van der Goes van Naters 1936.

³³² Van den Bergh 1936a, p. 6.

³³³ ‘De democratische Staat. Tegenover niet-democratische partijen’, *De Residentiebode*, 23 december 1936.

³³⁴ Van den Bergh 1936a, p. 6.

subtiel, maar meer fundamenteel verschil. Markovitch ontwikkelt een *extern* criterium – de wet van de reactie – waar alle politieke systemen aan moeten voldoen. Democratie scoort daarin het beste; het geeft de democratie haar onaantastbare status. Maar het blijft een *extern* criterium en Markovitch moet elders dan ook erkennen dat een democratie zich onder omstandigheden toch mag laten vervangen, namelijk als de volledige werking van de wet van de reactie in het *nieuwe* politieke systeem ook is verzekerd.³³⁵ Daarbij geeft hij overigens wel direct aan dat een ander systeem moeilijk denkbaar is en dat een systeem dat de wet van de reactie respecteert *in wezen* democratisch is.³³⁶ Een extern criterium, of externe rechtvaardiging, heeft een duidelijk voordeel. Het rechtvaardigt naast optreden tegen antidemocraten binnen een democratie, ook het verzet tegen een ondemocratisch systeem, buiten een democratie. Anders gezegd: het legitimeert de revolutie om een democratie te vestigen. Dit voordeel heeft echter een prijs: het externe criterium moet gedragen worden. Markovitch lijkt een dergelijk fundament voor zijn wet van de reactie te zoeken in dat wat ons mens maakt, in onze ‘menselijkheid’, in ons vermogen ons te onderscheiden van de dieren, zonder geest en bewustzijn. Daarmee krijgt zo’n rechtvaardiging natuurrechtelijke trekken en dat verhoogt de bewijslast – het is immers voorstelbaar dat iemand betoogt dat uit onze menselijkheid helemaal geen dwingende wetten af te leiden zijn, laat staan een zo concrete wet als de wet van de reactie. Het is dan ook het minst overtuigende deel van Markovitch’ betoog. Zo lezen we over de dwingende kracht van ‘menselijkheid’, en daarmee *dus* over de dwingende kracht van de wet van de reactie: het politieke systeem is er voor de mens, en niet andersom; ‘de mens, dat is het leven’. Elk politiek systeem moet met dat aspect van het leven rekening houden, want de ‘mens is alles en overal’.³³⁷

Bij Van den Bergh is de democratie als *gevestigd* systeem het uitgangspunt. Handelt een democratie inconsequent, pleegt ze verraad aan haar eigen beginselen, als ze een partij verbiedt? Van den Berghs antwoord is: nee, een democratie hoeft een antidemocratische dreiging niet over haar kant te laten gaan. Dat is een minder grote claim. Er wordt slechts gesteld dat er niets inherent onlogisch is aan een

³³⁵ Markovitch 1933, p. 259.

³³⁶ Wat *letterlijk* genomen natuurlijk een cirkelredenering is: democratie is het beste systeem, want het voldoet aan de wet van de reactie, die weer betekent: democratie, zie Markovitch 1933, p. 259 en noot 1 aldaar. Zie verder ook, p. 258: ‘(...), la démocratie se présente comme le seul système politique compatible avec la vie, qu’elle doit rester dan tous les temps et chez tous les hommes.’

³³⁷ Markovitch 1933, p. 256: ‘L’homme, c’est la vie. Chaque système, s’il veut être tel, est nécessairement obligé de correspondre à cette vie, parce que l’homme est tout et partout’, voor vergelijkbare formuleringen, zie p. 251-252 en 273.

democratie die zich verzet tegen haar eigen afschaffing. Als Van den Bergh schrijft dat alle besluiten behalve één toegestaan zijn in een democratie, polemiseert hij tegen de *formele* democratieopvatting van Kelsen en anderen; als Markovitch hetzelfde stelt, verzet hij zich tegen een vermeende consequentie van zijn wet van de reactie in een democratie. Van den Bergh biedt dus geen rechtvaardiging voor revolutie in de naam van de democratie, maar heeft daarmee ook geen natuurrechtelijke postulaten nodig. Althans, dat is *een* interpretatie, die nauw aansluit bij de tweede interpretatie: democratie als zelfcorrectie. In de eerste interpretatie, de beginselendemocratie, zitten daarentegen aanknopingspunten voor een meer waardegeladen, en daarmee ook meer natuurrechtelijke democratieverdediging. Van den Bergh spreekt immers *ook* over de ‘eerbiediging van de persoonlijkheid van iederen mens’. Juist om dit op te helderen zou het zo interessant zijn om te weten wat Van den Bergh van Markovitch’ theorie denkt.

Er zijn ook andere verschillen. Zo legt Van den Bergh de nadruk op de herroepelijkheid van besluiten en daarmee op de unieke mogelijkheid die een democratie biedt tot het leren van fouten;³³⁸ Markovitch denkt eerder aan het voorkomen van bloedvergieten – alleen gegarandeerd in een democratie waar altijd een *juridische* ‘reactie’ op het politieke systeem mogelijk is. Niettemin is de kern van het zelfcorrectiemechanisme – alle besluiten zijn toegestaan, behalve één – zowel door Markovitch als Van den Bergh scherp in beeld gebracht. Van den Bergh bouwde vervolgens een theorie van weerbare democratie op deze grondslag. Daarbij leidde zijn specifieke focus op de verdediging van bestaande, reële democratieën bovendien tot een meer elegante theorie, gespeend van betwistbare natuurrechtelijke grondslagen; dat wil zeggen: als we de tweede interpretatie volgen.

De interpretaties vergeleken

De tweede interpretatie, democratie als zelfcorrectie, verschilt op een aantal punten van de eerste. Waar de eerste interpretatie het democratiebegrip kan vertroebelen –

³³⁸ Van den Bergh 1936a, p. 9: ‘Eén der sterkste zijden van de democratie wordt gevormd door haar ‘zelfcorrectie’. Ieder democraat geeft toe, dat de democratie vaak tot verkeerde beslissingen leidt. Zij biedt echter vele waarborgen – meer dan enig ander stelsel – dat deze beslissingen, zodra hun onjuistheid is gebleken, zullen worden herzien. In de democratie vallen de kringen van belanghebbenden en van – in laatste instantie – beslissenden samen. Het volk neemt zijn beslissingen en voelt de gevolgen aan eigen lijve. Het kent zijn verantwoordelijkheid, het verbetert eigen fouten’. Het dichtst in de buurt daarvan komt Markovitch wanneer hij schrijft: ‘L’homme, créateur du système et objet de son application, va être le seul juge de son opportunité et de son utilité. Il est juste aussi bien que logique que celui qui subit le poids d’un système soit l’arbitre souverain de sa valeur. Sans cela, l’homme sera enchaîné, opprimé, terrorisé, ce qui est tout à faire contraire à sa quaité (sic) d’homme, à son rôle social primordial, donc à toute la vie sociale’ (Markovitch 1933, p. 256).

een democratie waarbij bepaalde waarden vooraf vaststaan, blijft de tweede interpretatie verder weg van het rechtsstaatbegrip, laat het ‘alles-op-één-besluit-na’ open, en is daarmee de zuiverdere *democratie*. Je kunt het ook in deze volgorde zien: ‘majority-rule’ biedt (en is) een beslissingsmechanisme, democratie als zelfcorrectie biedt ‘majority-rule’ plus een mechanisme om zelfcorrectie te faciliteren *en* te beschermen, terwijl de beginselendemocratie ‘majority-rule’ biedt plus een aantal onaantastbare (grond)rechten. Democratie als zelfcorrectie laat daarmee meer ruimte voor het publieke en democratische debat; de beginselendemocratie, heeft daar minder vertrouwen in en zondert een bepaalde ‘kern’ aan beginselen daarvan uit.

De grondslag voor partijverboden is bij democratie als zelfcorrectie aanzienlijk smaller dan bij de beginselendemocratie. De verbodsgrond is daarmee beperkter met als belangrijk voordeel dat onwenselijke repressie minder waarschijnlijk is.³³⁹ De enige toets die aangelegd hoeft te worden is: stelt deze partij zich ten doel het democratische beslissingsmodel, het raamwerk, omver te werpen? Oftewel: wil ze de democratische zelfcorrectie onmogelijk maken? Dat laat weinig ruimte voor interpretatie. In de ‘beginsselendemocratie’ ligt dat anders: streeft deze partij naar aantasting van de geestelijke vrijheid en/of gelijkheid voor de wet? Een bredere grondslag met meer interpretatieve vrijheid.

In de eerste interpretatie van Van den Bergh vinden we een van de eerste – of wellicht *de* eerste – theoretische formulering van het weerbare democratieconcept. Het is een weerbare democratieopvatting die naadloos aansluit bij wat nu in Duitsland grondwettelijk is verankerd.³⁴⁰ Daar heeft deze onaantastbare kern van beginselen vorm gekregen in een zogenaamde ‘eeuwigheidsclausule’ (art. 79 lid 3 Grundgesetz): bepaalde democratische principes *plus* het beginsel van ‘menselijke waardigheid’ liggen buiten het bereik van de wetgever, met wat voor meerderheid dan ook.³⁴¹ De democratische weg is daarmee

³³⁹ De ervaringen in het naoorlogse Duitsland mogen als illustratie van deze moeilijkheden dienen, zie daarover: Jan-Werner Müller, ‘Militant Democracy’, p. 1253-1269 (1258-1260), in: Michel Rosenfeld & Andras Sajó, *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, Oxford: Oxford University Press 2013 (hierna: Müller 2013b).

³⁴⁰ Zie Müller 2013b, p. 1258, waar wordt gesproken over de doorwerking van de ideeën van Loewenstein in de Duitse constitutie. H.C. Wichers Hoeth brengt Van den Bergh ook nadrukkelijk in verband met de Duitse ‘streitbare Demokratie’; naar mijn weten, de eerste duiding van Van den Bergh in deze naoorlogse termen, zie: Wichers Hoeth 1980, p. 25). In 1995 duikt Van den Bergh, samen met de term weerbare democratie op in een artikel voor *Trouw* over de AIVD (destijds BVD): Louis Cornelisse, ‘Met wc-rol was politieke baas BVD allang tevreden’, *Trouw*, 6-9-1995. Eskes memoreert in *Trouw* naar aanleiding van de uitspraak van het EHRM in de Refah-zaak Van den Berghs oratie en trekt een directe lijn naar de Duitse ‘streitbare Demokratie’, zie: Eskes 2011. In zijn noot bij diezelfde Refah-uitspraak noemt ook Alkema Van den Bergh in de context van de weerbare democratie, zie: EHRM 13 februari 2003, 41340/98, 41342/98 en 41344/98, NJ 2005, 73, m.nt. E.A. Alkema (Refah Partisi/Turkije).

³⁴¹ Zie Thiel 2012, p. 292.

afgesloten, alleen een revolutie is nog mogelijk – en daar wacht het strafrecht.³⁴² Variaties op dit thema vinden we in landen als Israël, Spanje en Italië.³⁴³

In de tweede interpretatie van de oratie vinden we een oorspronkelijk idee van wat democratie is. Een democratieopvatting die bovendien toegerust is om de strijd met antidemocratische partijen aan te kunnen, zonder de democratie daarbij te weinig ademruimte te laten.

Waarborgen

Van den Bergh heeft in zijn oratie ook oog voor de concrete uitwerking en toepassing van zijn ideeën. Allereerst: ‘Men hoede er zich voor de grenzen van het bereik der in bovenbedoelde zin onaantastbare beginselen te ruim te trekken!’³⁴⁴ Voor dit probleem lijkt democratie als zelfcorrectie, gezien haar formulering, de meeste garanties te bieden: de verbodsgrond is smaller. En, ten tweede: vertrouw, zo lang mogelijk, op ‘het zedelijk besef van de overgrote meerderheid van ons volk’.³⁴⁵ Met andere woorden: een opportuniteitsprincipe. De antidemocratische partij *hoeft* niet altijd direct verboden te worden. Het is geen mechanische constructie, geen valbijl die valt bij de eerste antidemocratische uiting. Daarmee wordt het mogelijk dat de democratische staat zelf het meest geschikte moment kiest voor de aanwending van haar machtigste verdedigingsmiddel.

Om zorgvuldige toepassing te verzekeren bepleit Van den Bergh bovendien dat beslissingen over partijverboden uitsluitend door de Hoge Raad – met algemene stemmen – genomen zouden moeten worden, op basis van een zelfstandige ‘Wet op de Staatskundige Verenigingen’, met daarin een nauwkeurig

³⁴² Zie Thiel 2012, p. 293, en Klamt 2007, p. 137. De vraag is natuurlijk of dit betekent dat de constitutie *nooit* opzij geschoven kan worden. Het antwoord is waarschijnlijk nee, in het licht van artikel 146 GG: als het volk een nieuwe constitutie opstelt en deze inwerking treedt, wordt de grondwet buiten werking gesteld. Zie daarover: P.P.T. Bovend'Eert & M.C. Burkens, ‘De Bondsrepubliek Duitsland’, p. 69, in: L.F.M. Besselink, P.P.T. Bovend'Eert, J.L.W. Broeksteeg & R. de Lange, *Staatsrecht van landen van de Europese Unie*, Deventer: Kluwer 2012, en Ulrich Preuss, ‘The Implications of ‘Eternity Clauses’: The German Experience’, *Israel Law Review* 2011, vol. 44, p. 429-448 (443). Daar kan tegen ingebracht worden dat artikel 146 GG, gezien de systematiek van de grondwet, eerder ziet op het opstellen en aannemen van een constitutie na een burgeroorlog (of althans, na een duurzame versterking van de openbare orde) en niet zozeer op de hypothetische situatie dat er, parallel aan de huidige constitutie, op democratische wijze een nieuwe constitutie wordt (geschreven en) aangenomen. Tegelijkertijd sluit de redactie van het artikel dit niet uit. Het levert de opmerkelijke situatie op dat herziening van bepaalde *delen* van de Grundgesetz onmogelijk is, maar een integrale vervanging formeel wel toegestaan zou kunnen zijn. Die uitleg lijkt ook het Bundesverfassungsgericht toegedaan: de eeuwigheidsclausule kan (slechts) ‘overruled’ worden door ‘rechtstreeks geuite wil’ van het Duitse volk (zie Preuss 2011, p. 443).

³⁴³ Zie Müller 2013b, p. 1262-1266, en Klamt 2007, p. 150-152.

³⁴⁴ Van den Bergh 1936a, p. 26.

³⁴⁵ Van den Bergh 1936a, p. 31.

geformuleerde verbodsgrond.³⁴⁶ Overigens: zo'n wet zou volgens Van den Bergh ook partijen moeten verplichten tot volledige openbaarheid inzake hun financiën – aan dat laatste voorstel is onlangs daadwerkelijk gehoor gegeven met de Wet financiering politieke partijen uit 2013.³⁴⁷

Kritiek

De ontvangst van Van den Berghs oratie was overweldigend. 'Veelbesproken' mag in dit verband een *understatement* heten. Een dag na de plechtigheid verschenen er direct samenvattingen in nagenoeg alle kranten en bladen van enige betekenis, van *De Tijd*, *Het Vaderland*, *De Telegraaf* en het *Algemeen Handelsblad* tot *De Rotterdammer* en de *Provinciale Drentsche en Asser Courant*. Daarna volgde een overweldigende stroom aan commentaren en recensies, in alle grote kranten, maar ook lokaal, vaak in meerdere artikelen.

Uitgesproken kritisch was de liberale *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. Onder de titel 'politieke wetenschap' werd Van den Bergh aangewreven een politieke, en dus onwetenschappelijke, rede gehouden te hebben.³⁴⁸ Voor het gemak werd aangenomen dat Van den Bergh zich in zijn oratie uitsluitend richtte op een concrete partij: de NSB – en dat is verdacht voor een SDAP'er. Want: wat moeten we dan denken van de SDAP zelf, met haar leer van de klassenstrijd, haar antimonarchale houding en haar gezagsondermijning in het leger? En bovendien: het socialisme vereist toch volgens sommige schrijvers ook dat, op weg naar de socialistische heilstaat, eerst een overgangperiode van dictatuur gevestigd wordt?

³⁴⁶ Van den Bergh 1936a, p. 28-29. Voor een kritiek op het voorstel van Van den Bergh om de Hoge Raad slechts met algemene stemmen een partijverbod uit te laten spreken, zie Kramer 1936a, p. 824, die vreest dat deze zware eis de 'beoogde bescherming van onze democratische staatsinstellingen in gevaar brengt', oftewel: 'wordt op deze wijze niet al te veel macht gelegd in handen van één raadsheer?' Die vrees is niet ongegrond, zo blijkt uit ervaringen met de eis van *tweederde meerderheid* in Duitsland, zie: Thilo Rensmann, 'Procedural Fairness in a Militant Democracy: The 'Uprising of the Decent' Fails Before the Federal Constitutional Court', *German Law Journal* 2003, vol. 4 nr. 11, p. 1117-1136 (1134): 'The real victim of the decision (inzake de extreemrechtse NPD, BR), however, is the normative authority of Article 21 para. 2 of the Basic Law. At least as long as the minority judges remain in office and wield their veto power, the possibility of a successful application to ban a political party in Germany is for all intents and purposes excluded, save in exceptional cases of clear and present danger to the "free democratic basic order." Normativity is largely reduced to virtuality and symbolism. According to the minority a single informer in the party leadership is sufficient to thwart any attempt to dissolve a political party. On the other hand the minority opinion imposes a considerable burden on the applicants to substantiate the claim of unconstitutionality with sufficient evidence. Such evidence cannot, however, be obtained without the help of informers.'

³⁴⁷ De wet kent een ondergrens van 4500 euro voor openbaar te maken giften, zie artikel 25 Wet financiering politieke partijen 2013. Op 1 oktober 2014 zijn er voor het eerst giften bekendgemaakt door de minister van Binnenlandse Zaken Ronald Plasterk, zie: 'Giften politieke partijen openbaar', NOS (online), 1 oktober 2014.

³⁴⁸ 'Politieke wetenschap', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 14 oktober 1936. Een dag later wordt deze suggestie herhaald in een tweede stuk over de oratie: 'Wet op de staatkundige partijen?', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 15 oktober 1936.

Het eveneens liberale *De Avondpost* kon zich wel vinden in de weerbare democratieopvatting van Van den Bergh, maar toonde zich ontevreden over de juridische uitwerking daarvan. Het gaat niet aan om een verbod 'vast te haken aan een gewrongen interpretatie van een bestaand artikel, dat voor een geval als dit niet geschreven is'. Beter is dan om met een speciale wettelijke regeling te komen.³⁴⁹ De krant spreekt dan ook de verwachting uit dat de nieuwe hoogleraar door zijn juridische vakgenoten stevig bekritiseerd zal worden. Ook zijn overwegingen over opportuniteit kunnen niet op instemming rekenen; de krant vindt ze 'slap'.

Pijnlijk was de frontale aanval van de socialistische krant *Het Volk*, bezorgd als die was over de positie van de SDAP:

'Wij achten dit een hoogst bedenkelijke stelling (antidemocratische partijen verbieden op basis van 'goede zeden', BR). In de grond is zij de verankering van elk strak conservatisme. Met deze stelling in de hand zou een rechter er bijvoorbeeld in kunnen slagen, de Nieuwe Malthusiaansche Bond of de Vrijdenkersvereeniging 'De Dageraad' tot verboden vereeniging uit te roepen. Het zou zelfs een klein kunstje zijn de S.D.A.P. te verbieden, wanneer een rechter mocht aannemen, dat het particuliere eigendomsrecht tot de 'fundamentele zedelijke beginselen' van ons volk behoort, een opvatting, waarvoor hij in de uitslag van tientallen jaren van verkiezingen steun zou kunnen vinden.'³⁵⁰

Ook poneren veel commentaren simpelweg de heersende relativistische democratieopvatting. Het *Algemeen Handelsblad* schreef dat een staat die de geestelijke vrijheid huldigt nooit autoritaire methoden zou moeten overnemen, ook niet om zichzelf te redden: 'de democratische staat zou zich met die methode ten gronde richten'.³⁵¹

³⁴⁹ 'Een lastig probleem', *De Avondpost*, 6 oktober 1936.

³⁵⁰ Als geciteerd in 'Gevaarlijke stelling', *De Amsterdammer: Christelijk Volksdagblad*, 7 oktober 1936. Het voorbeeld van *De Dageraad* – tegenwoordig *De Vrije Gedachte* – bleek aantrekkelijk. Had Thorbecke geloof en godsdienstigheid niet 'de edelste eigenschap der natie' genoemd? Zou het atheïstische *De Dageraad* dan inderdaad niet ook verboden kunnen worden als we van Van den Bergh volgen, vroeg *De Avondpost* zich enkele weken later af. 'Wij pleiten er niet voor', maar: 'niet-beletten wil nog niet zeggen aanmoedigen', zie 'Twee gevaren', *De Avondpost*, 20 oktober 1936. *De Vrijzinnig-democraat* sloot zich ook aan bij de conclusie van *Het Volk*, zie 'Democratische Staatsbeleid: de houding tegenover dicatuur-stromingen', *De Vrijzinnig-democraat*, 17 oktober 1936. Het *Dagblad van Noord-Brabant* concludeerde in reactie op de recensie: 'Het is begrijpelijk, dat de sociaal-democraten dit tweesnijdend zwaard ter verdediging hunner democratie maar liever niet hanteeren (...)', zie: 'Verbod van ondemocratische partijen?', *Dagblad van Noord-Brabant*, 16 oktober 1936.

³⁵¹ Zie: 'De zelfverdediging der democratie. Revolutionaire kiezers en revolutionaire Ambtsdragers', *Algemeen Handelsblad*, 28 oktober 1936. Van gelijke strekking: 'Niet aldus', *De Standaard*, 8 oktober 1936, 'Democratie: ook

De *Haagsche Post*, zelf niet onwelwillend over de lezing,³⁵² concludeert in een overzicht: ‘nu er enkele weken verlopen zijn, moeten wij getuigen, dat het denkbeeld niet met instemming is ontvangen’.³⁵³ Of het *Dagblad van Noord-Brabant*: ‘Over deze stellingen van prof. Van den Bergh is intusschen al druk geschreven, o.a. in de literatuur en antirevolutionaire bladen, maar van geen van beide kanten werd er warme adhaesie (sic) aan betuigd’.³⁵⁴ Dat is waar. Toch waren er ook andere geluiden te horen. Positieve geluiden.

In *De Groene Amsterdammer* wordt de rede gunstig besproken door de hoofdredacteur, de Delftse hoogleraar staatsrecht C.A. Josephus Jitta.³⁵⁵ Hij richt zich eerst tot diegenen die uit het onderwerp van de rede menen te kunnen afleiden dat het om een politieke verhandeling gaat: wie daadwerkelijk kennis neemt van de rede wordt volkomen gerustgesteld, de rede draagt een ‘zuiver wetenschappelijk karakter’. Daarvoor is niet het onderwerp doorslaggevend, maar de methodiek. Josephus Jitta vraagt zich wel af hoe de verbodsbevoegdheid van de rechter is af te bakenen. Men zal bereid moeten zijn de rechter een haast ongelimiteerde macht te geven, of er moet een scherpere formulering voor de verbodsgrond worden gevonden, maar die lijkt juist onvindbaar. De belangrijkste vernieuwing van Van den Bergh vindt hij het onderscheid tussen geweldloze en gewelddadige partijen, waarmee het vraagstuk scherper is gesteld dan tot dusver het geval was. Josephus Jitta besluit:

‘(...) de redenaar heeft de zeldzame verdienste gehad, in een kort bestek op een reeds herhaaldelijk behandeld vraagstuk een nieuw en verrassend licht te hebben geworpen. Wat kan men meer van een inaugureele oratie eischen?’³⁵⁶

jegens niet-democraten’, *Vooruit*, 6 oktober 1936, en ‘Democratie en Dictatuur’, *Het Christelijk Historisch Weekblad*, 17 oktober 1936.

³⁵² ‘Wij ontveinzen ons niet, dat uitwerking van deze stellingen geweldige moeilijkheden zal opleveren, doch de motiveering van den schrijver is de aandacht ten volle waard’, zie: ‘Hoe kan ik u weer kwijt?’, *Haagsche Post*, 3 oktober 1936.

³⁵³ ‘Het Probleem van deze Dagen’, *Haagsche Post*, 31 oktober 1936.

³⁵⁴ ‘Verbod van ondemocratische partijen?’, *Dagblad van Noord-Brabant*, 16 oktober 1936.

³⁵⁵ A.C. Josephus Jitta, ‘Zelfverdediging der democratie’, *De Groene Amsterdammer*, 10 oktober 1936.

³⁵⁶ Josephus Jitta 1936. Eerder heeft Josephus Jitta zich dan al in vergelijkbare bewoordingen uitgelaten in een persoonlijk schrijven aan Van den Bergh: ‘Ik ontving een half uur geleden je rede en ik heb het stuk in één adem uitgelezen. Gisteravond was ik enigszins geschrokken van den titel. Ik dacht: goede hemel, verliest hij de inderdaad vage grenzen tusschen politiek en wetenschap niet uit het oog. Maar die vrees is weggevaagd. (...) Ik stond een uur geleden nog op het standpunt, dat de democratie een dicatuurpartij niet kan [beschouwen?] als verboden vereniging, al bevredigde het mijn gevoel niet. Thans ben ik geheel bekeerd. Je rede, die ook om den vorm in alle opzichten lof verdient, heeft een geheel nieuw licht geworpen op een vraagstuk, waarvan wij meenden, dat het van alle kanten bekeken was. Is er voor een intreedende grootere lof denkbaar? (A.C. Josephus Jitta, brief aan George van den Bergh, 29 september 1936, aanwezig in: *Persoonlijk Archief George van den Bergh*, in bezit van de Erven-Van den Bergh)’

Enkele dagen daarvoor had Josephus Jitta als hoofdspreker op een vrijzinnig-democratische conferentie zijn gehoor aanbevolen de lezing van Van den Bergh te bestuderen. Het socialistische *Het Volk* pakte daarop groot uit met de kop:

‘Prof. Josephus Jitta over democratie. Instemming met de inaugurale rede van mr. dr. v.d. Bergh.’³⁵⁷

Bij de opening van de verkiezingscampagne van de Liberale Staatspartij de Vrijheidsbond ging een andere collega-hoogleraar staatsrecht, C.W. de Vries, uitgebreid in op Van den Berghs oratie.³⁵⁸ Hij acht de veroordeling van het nationaalsocialisme en communisme als strijdig met ‘de zeden van ons volk’ juist, hoewel hij met het gevolg daarvan niet kon instemmen: ‘wij willen het staatkundig slechte overheerschen door het goede en niet door geweld en verbod’. Niettemin was De Vries dermate tevreden over de oratie dat hij 225 exemplaren bestelde voor zijn Rotterdamse studenten.³⁵⁹

Dan was er nog de communistische en NSB-pers. In twee artikelen, kolkend van antisemitisme, deed het NSB-orgaan *Volk en Vaderland* de oratie af als een ‘propaganda-rede’.³⁶⁰ De bekende SDAP’er en vakbondsleider Henri Polak kreeg enige tijd later ongewild een klein dozijn exemplaren van *Volk en Vaderland* toegezonden. Dat gebeurde wel vaker, maar nu was in elk exemplaar het artikel

³⁵⁷ ‘Prof Josephus Jitta over democratie. Instemming met de inaugurale rede van mr. dr. v.d. Bergh.’, *Het Volk*, 6 oktober 1936. Zie ook: ‘Conferentie Vrijzinnig-Democr. Jongeren Organisatie’, *Het Vaderland*, 6 oktober 1936.

³⁵⁸ Een samenvatting verscheen als: ‘Liberale Staatspartij de Vrijheidsbond: Opening van de verkiezingscampagne te Amsterdam’, *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 13 oktober 1936.

³⁵⁹ ‘De democratische Staat. Tegenover niet-democratische partijen’, *Residentiebode*, 23 december 1936. In dit verband is ook de geclausuleerde instemming van Willem Drees interessant; in een brief aan Van den Bergh schrijft hij: ‘Het betoog, dat de hoofdinhoud van je rede vormde, prikkelt tot overdenking. Aan volledig onderschrijven ben ik nog niet toe, al erken ik het morele recht van de democratie zich tegen haar belagers te verzetten[.] ook met andere middelen dan tot nog toe als de normale werden beschouwd.’ (Willem Drees, brief aan George van den Bergh, 2 oktober 1936, aanwezig in: *Persoonlijk Archief George van den Bergh*, in bezit van de Erven-Van den Bergh.)

³⁶⁰ Zie ‘Duys over de S.D.A.P. Vernietigend bewijsmateriaal’, *Volk en Vaderland*, 4 december 1936. Hetzelfde geldt voor het eerdere: ‘Een dankbare professor: de ‘objectieve wetenschap gediend’, *Volk en Vaderland*, 2 oktober 1936. Het artikel van Duys (oud-SDAP’er, en later NSB’er), waar het eerstgenoemde artikel op gebaseerd was, kreeg overigens een vervelend staartje, toen het als afzonderlijk boekje *Democraten op Fascistenjacht* werd uitgegeven, waaruit de stellingen over (on)wetenschappelijkheid soms door andere bladen overgenomen werden. Het moet een bijzonder traumatische ervaring zijn geweest en Van den Bergh drong er bij een aantal redacties persoonlijk op aan dat ze het zouden rectificeren – hij voelde zich niets minder dan belasterd (zie ‘Eer is teer’, *De Courant*, 12 maart 1937). Veelal gaven de redacties daar schoorvoetend gehoor aan. Zo schreef de *Residentiebode*: ‘Een en ander nog eens nalezend, moeten we erkennen, er door des heeren Duys’ luidruchtig geschrijf, er in geloopt te zijn. Met professors v.d. Bergh’s wetenschappelijkheid blijkt het nog wel los te loopen, zodat we de conclusies, indertijd uit Duys’ boekje getrokken, thans gaarne terugnemen.’ (*Residentiebode*, 23 december 1936) En *De Tijd*: ‘Prof van den Bergh ergert zich aan deze qualificatie (‘wetenschappelijk een doodgeboren kindje’, BR) en bij nader inzien geven wij toe, dat deze woorden beter achterwege waren gebleven’, zie: ‘Een verdediging. Prof. G. van den Bergh over zijn inaugurale rede’, *De Tijd*, 22 december 1936. *Het Vaderland* houdt een slag om de arm, zie daarvoor: ‘De inaugurele rede van prof. v.d. Bergh’, *Het Vaderland*, 29 december 1936.

over de oratie aangestreept. Van den Bergh zou zijn benoeming te danken hebben gehad aan een 'Jodenklik'. Enige tijd later rekent Polak in zijn kroniek voor *Het Volk* af met dit antisemitisme:

'Hieruit blijkt wel duidelijk, hoe groot de macht van deze Jodenklik is. In de gehele Faculteit der Rechtsgeleerdheid is slechts één Joodse hoogleraar te vinden. Onder de vijf leden van het Curatorium der Universiteit bevindt zich geen enkele Jood. Desondanks, desniettemin en desalniettemin waren de Polakken enz in staat beiden (sic) colleges hun wil op te leggen.'³⁶¹

Een soeverein antwoord. De communistische pers is wat argumentatiever ingesteld. In *De Tribune* wordt Van den Bergh verweten, geheel in 'SDAP-traditie', fascist en over één kam te scheren met communisten.³⁶² Hij geeft bovendien een ongenueerd beeld van dictatuur, want: van welke aard is die, voor welk doel wordt zij uitgeoefend, in welke vormen en welke klassen dragen haar?³⁶³ De fascistische en de communistische dictatuur hebben, buiten hun naam, niets met elkaar gemeen. Van den Berghs conclusie onderschrijft men echter, althans: voor wat betreft fascist. De juridische argumentatie mag daarbij meteen overboord; die is toch alleen maar aardig voor juristen en hun formele begrippen.³⁶⁴

Enige observaties. De dagbladpers was overduidelijk kritisch tot negatief. Daarbij lijkt ideologische kleur bepaald geen geringe rol gespeeld te hebben.³⁶⁵ Van den Bergh had zich met een wetenschappelijke beschouwing op politiek terrein begeven. Het bleek een slangenkuil. Een groot deel van de pers haastte zich om de rede in uitsluitend politieke termen te duiden. Dat leverde voorspelbare kritieken op – waarbij die van *Het Volk* het meest in het oog springt. Sommige dagbladen verraden hun politieke duiding ook door de stelling van Van den Bergh zonder voorbehoud uit te leggen als een pleidooi voor het verbieden van de NSB en communistische partijen – terwijl Van den Bergh nergens in zijn rede over concrete partijen spreekt.³⁶⁶ Het was misschien naïef om te denken dat, in een zo

³⁶¹ Zie Henri Polak, 'Kroniek', *Het Volk*, 10 oktober 1936.

³⁶² 'Kroniek van de week', *De Tribune*, 10 oktober 1936.

³⁶³ 'Over democratie en dictatuur', *De Tribune*, 8 oktober 1936.

³⁶⁴ 'Over democratie en dictatuur', *De Tribune*, 8 oktober 1936.

³⁶⁵ Wichers Hoeth schrijft de kritiek van de dagbladpers geheel toe aan partij-ideologieën (Wichers Hoeth 1980, p. 22) – dat lijkt mij dus te sterk geformuleerd. Niet onderschat moet worden hoe breed gedragen de relativistische democratieopvatting destijds was. Daarnaast putten de kranten zich bovendien in de regel uit om hun positie met argumenten te schragen.

³⁶⁶ Hartmans plaatst naar mijn idee de oratie dan ook te nadrukkelijk in de sleutel van de strijd tegen de NSB, als hij in *Vijandige Broeders?* schrijft: 'Voor een inmiddels zeer legalistische partij als de SDAP lag het dus voor de hand om te

gepolitiseerde tijd, politieke duidingen daarmee achterwege zouden blijven, maar het getuigt ook van moed om zo'n actueel en controversieel onderwerp *juist* op dat moment wetenschappelijk te bespreken.

Bovendien waren er op de serieuzere punten van kritiek goede antwoorden denkbaar geweest. Neem de verschillende varianten van 'wat te doen met partij of vereniging X'. Van den Bergh had kunnen volstaan met een antwoord als: wanneer haar doel in strijd komt met het wezen van de democratie (in de eerste of tweede interpretatie), kan een partij X inderdaad verboden worden – dat volgt nu eenmaal uit het weerbare democratiebegrip dat ik verdedig. Het feit dat dit het verbieden van de NSB zou betekenen, doet aan de consistentie van dat betoog niets af. Het is vervolgens aan de critici om aan te tonen waarom zo'n gevolg, bijvoorbeeld het verbieden van de NSB, onwenselijk zou zijn. Een simpelweg verwijzen naar de relativistische democratieopvatting volstaat daarbij niet – want het is nu juist die opvatting die Van den Bergh bestrijdt. Tegenover Van den Berghs weerbare democratieopvatting zal men de eigen relativistische democratieopvatting met argumenten moeten verdedigen.

Ook de kwalificatie van het juridische betoog als een 'gewrongen interpretatie' is twijfelachtig. Juridisch-technisch had Van den Bergh onomstotelijk de juiste wet in het vizier: de politieke partij was (en is) naar Nederlands recht nu eenmaal niets anders dan een (gewone) vereniging. Dat Van den Bergh veel uit de kast moet halen om vervolgens het begrip 'goede zeden' af te bakenen is waar, maar ook moeilijk verwijtbaar, daar de wetshistorie nauwelijks aanknopingspunten bood. De stelling dat Van den Bergh beter zijn heil had kunnen zoeken in een nieuwe wettelijke regeling is eveneens eenvoudig te weerleggen: in zijn rede betoogt Van den Bergh expliciet dat zo'n nieuwe regeling zeer gewenst zou zijn. En zo gaat het, een uitzondering daargelaten, met wel meer van de geuite bezwaren.

Het is jammer dat Van den Bergh heeft nagelaten deze punten van kritiek expliciet te bespreken en te bestrijden.³⁶⁷ Diep in de verdediging gedrukt, uitte hij in

kijken of er juridische middelen waren om de nationaal-socialisten een halt toe te roepen. Vandaar dat de belangrijkste staatsrechtsgeleerde van de SDAP, George van den Bergh, in september 1936 de inaugurale rede waarmee hij het hoogleraarschap aan de Universiteit van Amsterdam aanvaardde wijdde aan de vraag of het mogelijk was de NSB te verbieden', zie Hartmans 2012, p. 185. Het lijkt gerechtvaardigd te denken dat Van den Bergh dat zelf ten stelligste ontkend zou hebben. Naast het feit dat in de hele rede de NSB niet wordt genoemd, is dat bovendien in overeenstemming met wat hij zelf verklaarde in een ingezonden stuk in *Het Vaderland*, overgenomen in: 'De democratische Staat. Tegenover niet-democratische partijen', *De Residentiebode*, 23 december 1936.

³⁶⁷ Dat vond ook *De Tijd*: '(...) wat hebben de critici aan de meededeling, dat prof. C.W. de Vries 225 exemplaren van de rede voor zijn leerlingen heeft aangevraagd?', zie: 'Een verdediging. Prof. G. van den Bergh over zijn inaugurale rede', *De Tijd*, 22 december 1936.

een persoonlijk relaas in *Het Vaderland* vooral zijn diepe verontwaardiging over de behandeling die hem ten deel viel:

‘Het stuit mij ontegenzeggelijk tegen de borst dit thans te moeten neerschrijven. Nogmaals, dit alles regardeert eigenlijk niemand. Maar ik laat mijn wetenschappelijke naam niet, zonder verweer, beledigen.’³⁶⁸

De ontvangst in de juridische vakpers was gelukkiger.³⁶⁹ De rede werd in het *Nederlands Juristenblad* besproken door H.L.M. Kramer, die Van den Berghs opvatting onderschrijft en de bestudering ervan ‘met warmte’ aanbeveelt – hij heeft slechts enkele ‘bescheiden bezwaren op ondergeschikte punten’.³⁷⁰ Daarop mengt de vooraanstaande jurist, en latere Leidse hoogleraar, Gerard Langemeijer zich in het debat. Zijn kritiek: Van den Berghs opvatting leidt ertoe dat de mogelijke wil van een toekomstige meerderheid prevaleert boven ‘den vaststaanden wil van de meerderheid van het heden’.³⁷¹ Kramer schrijft een stevige reactie: Langemeijer miskent het ‘wezenskenmerk’ van de democratie. Het meerderheidsbeginsel, slechts een noodzakelijke besluitvormingsmethode, wordt door hem aangezien voor het dragende beginsel van de democratie – ‘een té simplistische voorstelling’, aldus Kramer.³⁷² De discussie onder vakgenoten belandde eind 1936 via een ingezonden stuk in *De Tijd* zelfs in de dagbladpers: onder de titel ‘juridische polemieken’ debatteerde ‘Van den Berghs bulldog’ verder, ditmaal met jurist C.Ch.A. van Haren.³⁷³ Een bescheiden genoegdoening, vlak voor de storm ging liggen.

³⁶⁸ Overgenomen in: ‘De democratische Staat. Tegenover niet-democratische partijen’, *De Residentiebode*, 23 december 1936.

³⁶⁹ Eskes 1988, p. 254.

³⁷⁰ Kramer 1936a, p. 824, zie daarover: Eskes 1988, p. 252-253. Kramers voornaamste bezwaar richt zich tegen Van den Berghs keuze om het juridische deel van zijn betoog te baseren op het tweede lid van artikel 3 van de Wet vereniging en vergadering uit 1855, Kramer acht het derde lid (dat door Van den Bergh genegeerd wordt) passender, zie p. 822-823; later scherpt hij dit aan in H.L.M. Kramer, ‘Democratie en meerderheidsbeslissing’, *Nederlands Juristenblad* 1936, p. 991-995 (994) (hierna: Kramer 1936b).

³⁷¹ Langemeijer 1936, p. 884, zie daarover: Eskes 1988, p. 254.

³⁷² Kramer 1936b, p. 991, in een naschrift ontkent Langemeijer dat hij het meerderheidsbeginsel als het wezenskenmerk van de democratie ziet, zie G.E. Langemeijer, ‘Naschrift’, *Nederlands Juristenblad* 1936, p. 995, zie over het debat tussen Kramer en Langemeijer uitgebreid: Eskes 1988, p. 253-254.

³⁷³ ‘Het begrip: ‘goede zeden’. Een juridische polemieken’, *De Tijd*, 8 december 1936. Thomas Henry Huxley (1825-1895), de grootvader van schrijver Aldous Huxley, noemde zichzelf ‘Darwin’s Bulldog’ en verdedigde Darwins ideeën tegen ‘de vele aanvallen van kerkelijke en andere zijden’, zie Paul Cliteur, *Darwin, dier en recht*, Amsterdam: Boom 2001, p. 11-12.

In de jaren dertig verschenen in korte tijd drie boeken over democratie. Ze werden alle drie geschreven aan de Universiteit van Amsterdam, en de schrijvers waren allen SDAP'er. Bastiaan van den Tempel promoveerde in 1933 op *Democratische vrijheid en socialistisch recht*. Een jaar later verscheen het al genoemde *Problemen der democratie* van hoogleraar Willem Bongers. Het trio aan boeken werd twee jaar later gecompleteerd door Van den Berghs *De democratische Staat en de niet-democratische partijen*. Het drietal Van den Tempel-Bongers-Van den Bergh illustreert de verdeeldheid binnen de SDAP over een belangwekkend vraagstuk: wat is de verhouding tussen democratie en socialisme; wat is doel, en wat is middel?

Van den Tempel wordt expliciet in de oratie van Van den Bergh genoemd. De vermelding is alles behalve instemmend:

'Ik heb deze stelling van den heer Van den Tempel met kracht bestreden: ik werp haar nog verre van mij.'³⁷⁴

Deze zo scherp verworpen stelling was: ter verwezenlijking van het socialisme kan, onder omstandigheden, een dictatuur gerechtvaardigd zijn.³⁷⁵ De rangorde voor Van den Tempel was helder: socialisme is het doel – want *objectief* juist; democratie een inwisselbaar middel.³⁷⁶ Dat wil niet zeggen dat ze gelijkwaardig waren, maar als democratie niet tot socialisme leidde, was een overgangsdictatuur een acceptabel alternatief.³⁷⁷

Bongers was een heel andere mening toegedaan. Hij hield – tegen het jeugdige revolutionaire elan in – vast aan de sociaaldemocratische traditie die, volgens hem, ook altijd de verworpenheden van de democratie had verdedigd.³⁷⁸ Democratie nam bij Bongers een bijzondere positie in. Onder verwijzing naar het

³⁷⁴ Van den Bergh 1936a, p. 27. Van den Bergh had het proefschrift van Van den Tempel gerecenseerd in *De Socialistische Gids*, zie daarover: Hartmans 2012, p. 206.

³⁷⁵ Van den Bergh 1936a, p. 27.

³⁷⁶ Zie Bastiaan van den Tempel, *Democratische vrijheid en socialistisch recht*, Haarlem: Tjeenk Willink 1933, p. 54, voor de objectieve beginselen/eisen, zie: p. 55-58. Dit zijn: 1) ieder mens moet strijden voor de ontwikkeling en ontplooiing van de mensheid in haar geheel, en 2) daarbij moet de mogelijkheid tot deelname aan deze ontwikkeling zo gelijk mogelijk worden verdeeld over de individuen – de eis van gelijkheid. Zie over het proefschrift van Van den Tempel uitgebreid: Hartmans 2012, p. 203-207 (in het bijzonder hier: 203).

³⁷⁷ Zie Van den Tempel 1933, p. 168 (dictatuur als overgangsdictatuur) en 219-220 (dictatuur als laatste redmiddel, indien democratie als middel niet voldoet). Zie ook p. 93: 'De vrijheid (hier opgevat als *democratische* vrijheid, BR) kan voor de socialistische beweging alleen middel zijn.'

³⁷⁸ Zie Ismee Tames, 'Oorlog voor onze gedachten': *oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat, 1914-1918*, Hilversum: Uitgeverij Verloren 2006 (diss. UvA), p. 249, en Van Heerikhuizen 1983, p. 118.

verenigingsleven en ‘natuervolken’ had hij in zijn *Problemen der democratie* laten zien hoe democratie de ‘natuureigen bestuursvorm’ van de mens was.³⁷⁹ Voor Bongers was democratie misschien nog wel steeds een middel, maar dan wel het *enige* middel – er zijn geen alternatieven.³⁸⁰

Van den Bergh vormt het spiegelbeeld van Van den Tempel. Voor Van den Bergh was democratie altijd het doel; socialisme het middel.³⁸¹ Op het SDAP-paascongres in 1936 had hij dit al toegelicht en in zijn oratie herhaalde hij deze stelling.³⁸² Van den Bergh biedt weerstand tegen de verleiding waaraan zo veel andere wereldverbeterende intellectuelen destijds wel ten prooi vielen: een utopisch ideaal afdwingen. Een elite die zonder het volk maar ‘voor het volk’ de besluiteloze democratie omzeilt, op weg naar de ‘ware democratie’ of een ander ideaal. Het socialisme is het middel om de democratische belofte van eerbied voor de persoonlijkheid van ieder mens ten volle te verwezenlijken. De vrijheid van overtuiging, godsdienstvrijheid en gelijkheid voor de wet kunnen pas tot volle wasdom komen via het socialisme, maar die maatschappij zal boven alles *democratisch* zijn. Deze verhouding brengt Van den Bergh fraai onder woorden:

‘Wie het socialisme niet aanvaardt, hij zij vrij in zijn overtuiging; maar wie de vrijheid van overtuiging verwerpt, hij zij het slachtoffer van zijn leer!’³⁸³

³⁷⁹ Zie Bongers 1934, p. 80, zie de samenvatting bij Van Heerikhuizen 1983, p. 129-130. Bongers verdedigt de democratie ook op systeemtechnische gronden: alleen de democratie is in staat om machtswisselingen vreedzaam te laten verlopen, zie Bongers 1934, p. 108.

³⁸⁰ Het is de vraag of democratie hierdoor met socialisme op gelijke voet komt te staan, of zelfs daarboven wordt geplaatst. Het eerste lijkt Van Heerikhuizen te suggereren (zie Van Heerikhuizen 1983, p. 125-126); Tames lijkt het tweede te stellen (zie Tames 2006, p. 250). Er zit naar mijn idee meer waarheid in de stelling van Hartmans dat democratie voor Bongers, net als voor Van den Tempel, wel degelijk een middel was, maar dat een ander middel voor Bongers – in tegenstelling tot Van den Tempel – *ondenkbaar* zou zijn, zie: Hartmans 2012, p. 205. Wat Bongers schrijft in zijn *Evolutie en Revolutie* (1919) sluit daarbij aan: ‘Het enige middel om deze grootste ommekeer, waarvan de menselijke geschiedenis zal gewagen, tot stand te brengen, is de geleidelijke en vreedzame weg der democratie, voortspruitend uit diepgewortelde overtuiging. Iedere andere poging, staatsgrepen, dictaturen e.d. zal, wijl met de goede gang van het economisch leven onverenigbaar, noodwendig moeten mislukken, zal slechts een chaos en geen hogere orde van zaken brengen. De democratie dus veroveren en volmaken en tegen aanslagen verdedigen doch nimmer aantasten’, geciteerd in: Van Heerikhuizen 1983, p. 128.

³⁸¹ Zie Pans 1985, p. 174.

³⁸² In de rede op het paascongres verwoordt Van den Bergh het als volgt: ‘Wanneer ik democratie en socialisme in een middel-doel-verhouding zou moeten zien, dan zou volgens mijn persoonlijke opvatting het socialisme als middel, de democratie als doel moeten worden beschouwd’ en ‘Wij sociaal-democraten, verwerpen iedere tyranny, iedere dictatuur, ook die ter bereiking van het socialisme.’ (George van den Bergh, *Democratie: beginsel en doel, rede uitgesproken op het congres 1936 van de SDAP*, Amsterdam: De Arbeiderspers 1936 (hierna: Van den Bergh 1936b), respectievelijk p. 4 en 7). Ook komt Van den Bergh te spreken over een zekere ‘jeugdige partijgenoot’ die over deze zaken anders denkt (Van den Bergh 1936b, p. 6). Zie over het paascongres ook: Pans 1985, p. 191-192. In de oratie gaat om: Van den Bergh 1936a, p. 20-21 en 26-28.

³⁸³ Van den Bergh 1936a, p. 28.

Het karakteriseert de plaats van het socialisme binnen de grenzen van een weerbare democratie: socialisme is slechts één van de mogelijkheden, en heeft bij uitstek de voorkeur van Van den Bergh, maar mag zich nooit opwerpen als vervanging van de democratie; in dat geval dient het bestreden te worden: hij die de vrijheid van overtuiging afwijst, wordt slachtoffer van zijn leer.

Dit waren geen opmerkingen van geringe betekenis. Rob Hartmans laat in zijn *Vijandige Broeders?* zien hoe Van den Bergh en Bongers door middel van deze afrekening met de antidemocratische, marxistische richting de SDAP stevig op het spoor van de democratie zetten.³⁸⁴ De SDAP was tenslotte een partij die veelvuldig te kampen had met een militante, revolutionaire linkervleugel.³⁸⁵ Bijzonder nadelig voor een partij die na de mislukte revolutiepoging van Troelstra nog steeds aan haar democratische geloofwaardigheid moest werken.³⁸⁶ Binnen de 'twee-eenheid' die de SDAP altijd was, van herkomst revolutionair, in de praktijk hervormingsgericht, leek de parlementair-democratische richting nu definitief aan de winnende hand.³⁸⁷

Tegelijkertijd was het Van den Bergh die binnen het duo Bongers-Van den Bergh de democratie *zonder meer* als doel formuleerde. Uiteindelijk wilden we vooral, en boven alles, in een democratie leven. Geestelijke vrijheid staat centraal. Socialisme is daarvan de vervolmaking. In dit unieke en diepdoorvoelde engagement voor democratie ligt waarschijnlijk de belangrijkste verklaring voor het feit dat het juist George van den Bergh zou zijn die het fundament voor de weerbare democratie zou leggen.

³⁸⁴ Hartmans 2012, p. 206-207. Andere ontwikkeling droegen daar uiteraard ook aan bij (zie Hartmans 2012, p. 207-211). Dat geldt bijvoorbeeld voor een vierde invloedrijk boek, het rapport: *Het staatkundig stelsel der sociaal-democratie* (1935), met Van den Bergh als mede-auteur. In dit rapport werd 'elke vorm van dictatuur' ferm afgewezen ten faveure van een 'pleidooi voor een parlementaire democratie met sterk staatsgezag', zie Knegtmans 1994, p. 100. Op basis van dit rapport verklaart een resolutie (aangenomen tijdens het SDAP-congres, april 1936) uitdrukkelijk dat de partij de democratie 'huldigt, niet alleen als methode in de strijd voor het socialisme, maar ook als beginsel en als doel'; de resolutie is opgenomen in: Van den Bergh 1936b, zie p. 15. Voor Josphus Jitta was het rapport, en het daaropvolgende SDAP-congres, aanleiding om in *De Groene Amsterdammer* te concluderen dat de SDAP wederom een stap in de richting van een echte democratische partij had gezet (zie Hartmans 2012, p. 211). Dit kwam hem op een stekelig commentaar van SDAP-voorman J.W. Alberda in *Het Volk* te staan: hoezo een stap in de richting van een democratische partij? Alberda tracht omstandig aan te tonen dat de SDAP altijd trouw is geweest aan de democratie en haalt daartoe een aantal resoluties en rapporten aan. Ook neemt hij met zo veel woorden afstand van enkele 'persoonlijke opvattingen' van partijleden, waaronder Bastiaan van den Tempel. Zie daarvoor: J.W. Alberda, 'Democratie: beginsel, middel en doel. Geen gelegenheidspolitiek', *Het Volk*, 21 april 1936. Het betoog is niet geheel overtuigend, men hoeve maar aan Alberda's voorganger Troelstra te denken om in te zien dat bij het 'altijd al zuiver democratisch'-betoog wel enkele kanttekeningen te plaatsen zijn (zie over Troelstra in dit verband: Tames 2006, p. 249).

³⁸⁵ Zie Knegtmans 1994, p. 63-117, vooral: p. 82-117.

³⁸⁶ Deze beroemde 'vergissing van Troelstra' werd onomwonden uitgelegd als aanval op de democratie, zie Tames 2006, p. 249.

³⁸⁷ Over deze 'twee-eenheid', zie: Jos Perry, 'De jaren 1849-1919', p. 10-61 (61), in: Brinkman, De Keizer & Van Rossem 1994.

Geestelijke vrijheid speelde ook een belangrijke rol in de rede waarmee Van den Bergh in 1960 afscheid nam van de Universiteit van Amsterdam. Het centrale idee van die rede is samengebond in de figuur van een Franse legerrabbiijn – op het slagveld hield hij aan een stervende katholieke soldaat een kruisbeeld voor.³⁸⁸ Symbolisch voor Van den Berghs interpretatie van geestelijke vrijheid en eerbied voor ieders persoonlijkheid.³⁸⁹ De titel van de afscheidsrede? *De democratische staat en de democratische partijen*. Een gepaste afsluiting, maar wel met een knipoog. Zijn verzameld werk begint met de beroemde oratie en eindigt met de afscheidsrede, beide over de verdediging van de democratie. In de tussenliggende periode (1936-1960) publiceerde hij er niets over.³⁹⁰ In zijn afscheidsrede blikt Van den Bergh terug op de aanvankelijke ontvangst én de latere receptie van zijn ideeën. We besluiten er dit hoofdstuk mee:

‘De ontvangst van mijn rede door de pers was in het algemeen allerm minst vriendelijk. (...) Ook in overigens geestverwante kring was de ontvangst allerm minst enthousiast. Daar klonk veelszins het verwijt: “ondemokratisch!” Maar “alles is reg gekom”. Door de vreselijkste ellende heen zijn de ogen opengegaan. In het voorjaar van 1941 heb ik een college van dezelfde inhoud gegeven aan de juridische faculteit van Buchenwald, een faculteit met meer

³⁸⁸ George van den Bergh, ‘De democratische staat en de democratische partijen (afscheidsrede uitgesproken op 2 juli 1960)’, p. 82-90 (86), in: George van den Bergh, *Verzamelde staatsrechtelijke opstellen (supplement bij de derde bundel)*, Alphen aan de Rijn: Samsom N.V. 1961. De afscheidsrede wordt kort genoemd in: G.A.I. Schuijt, ‘Ten geleide’, p. 7-10 (7-8), in: G.A.I. Schuijt & D. Voorhoof (red.), *Vrijheid van meningsuiting, racisme en revisionisme*, Gent: Academia Press 1995.

³⁸⁹ Aan de hand van een aantal casusposities (onder meer: kosjer-eten, het processieverbod, het gebed voor de gemeenteraadsvergaderingen, subsidies voor kerkbouw) maakt Van den Bergh het ruime bereik van zijn interpretatie duidelijk (Van den Bergh 1961, p. 85-88). Wel bekritiseert hij de rol die confessionele partijen in ons staatsbestel spelen (Van den Bergh 1961, p. 90). We lezen daarover meer in zijn *Hoofddlijnen van het Nederlandse Staatsrecht* uit 1958. Voor Van den Bergh is de fundamentele tegenstelling in de politiek die tussen progressieven en conservatieven; vooruitstrevendheid en behoudzucht, waarbij er natuurlijk meer dan twee partijen mogelijk zijn – het zijn dan steeds andere mengvormen van dezelfde tegenstelling. Die tegenstelling is voor Van den Bergh *van nature gegeven*, want ‘uit de aard van de menselijke persoonlijkheid’ voortvloeiend; ze is bovendien noodzakelijk voor een goed functioneren van de democratie. Daarentegen groeperen confessionele partijen zich rond geloofsstellingen waardoor leden onderling niet zelden diametraal tegengestelde ideeën hebben over grote politieke vraagstukken. Ze hebben zich dus, als het ware, rond de verkeerde, politiek niet-relevante, beginselen georganiseerd. In de woorden van Van den Bergh: ‘Dat is, ook staatsrechtelijk, hoogst betreurenswaardig, want daardoor wordt de basis, waarop het gebouw van de democratie zich verheft, uiterst wankel.’ Hij spreekt daarbij de verwachting uit dat hun invloed steeds meer zal worden en het Nederlandse systeem zich gestaag in de richting van de ‘noordelijke democratieën’ en Engeland zal bewegen. Zie: George van den Bergh, *Hoofddlijnen van het Nederlandse Staatsrecht, met nog een zestal staatsrechtelijke opstellen*, Haarlem: H.D. Tjeenk Willink & Zn 1958, p. 57-58. Zijn leerling A.A. De Jonge neemt deze kritiek deels over, getuige zijn kritische bespreking van de rol van confessionele partijen in de democratische crisis van het interbellum, zie: De Jonge 1968, p. 19-20; over Van den Bergh als zijn leermeester: p. 3. Voor een recente waardering van de toekomst voor christelijke politiek, zie: Ewout Klei & Remco van Mulligen, *Van God Los: Het einde van de christelijke politiek?*, Amsterdam: Nieuw Amsterdam 2014.

³⁹⁰ Daarvan getuigt ook de uitgebreide bibliografie, verzorgd door N. Chr. E. van den Bergh-Marcus, in: Van Poelje 1960, zie p. 290-294.

publiekrechtelijke hoogleraren dan aan enige Nederlandse universiteit. Daar, waar een groot aantal slachtoffers van de antidemokratische nazipraktijken bijeen waren, werden mijn beschouwingen met graagte en enthousiasme aanvaard. Daar was men verheugd de dagelijkse overpeinzingen der praktijk geschraagd te weten door een bevattelijke theorie.

En thans! Ik behoef u slechts voor te lezen het slotartikel van de beroemde Universal Declaration of Human Rights, in 1948 met algemene stemmen door de algemene vergadering van de UNO aanvaard: (Art. 30) “Nothing in this Declaration may be interpreted as implying for any state, group or person any right to engage in any activity or to perform any act aimed at the destruction of any of the rights and the freedoms set forth herein.”

En daarnaevens uit de Europese Conventie betreffende de Rechten van de Mens (Rome 1950), welke conventie de ondertekenaren – waaronder ons land – rechtstreeks bindt: artikel 17, dat met vrijwel dezelfde woorden zegt: “Nothing in this convention may be interpreted as implying for any state, group or person any right to engage in any activity or perform any act aimed at the destruction of the rights and freedoms set forth herein or at their limitation to a greater extent than is provided for in the convention.”

Dat is in een notendop, wat ik in mijn intreerede heb bedoeld te zeggen. Ik mag dus niet ontevreden zijn.³⁹¹

³⁹¹ Van den Bergh 1960, p. 82-83.

